Ioana COSTA

FONETICĂ ISTORICĂ LATINĂ

EDIȚIA A DOUA, REVĂZUTĂ ŞI ADĂUGITĂ

Cuprins

I. INTRODUCERE 7

Definirea domeniului 7
Cauzele schimbărilor fonetice 10
Tradiția manuscrisă. Epigrafia 16
Periodizarea latinei 19

II. SCRIEREA 21

III. ACCENTUL 29

Accentul indo-european 32
Silaba 35
Gradația vocalică 37
Accentul în greacă 40
Accentul în latină 44

IV. INVENTARUL FONETIC 48

Consoanele 50
Oclusivele 55
Siflanta 74
Sonantele 79
Vocalele 92
Diftongii 101

V. MODIFICĂRILE FONETICE 108

Vocalismul 109
Consonantismul 131

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 143

Abrevieri

arm.	*armeană*	ital.	*italică*
att.	*attică*	lat.	*latină*
av.	*avestică*	lit.	*lituaniană*
dor.	*dorică*	m.	*medie*
eng.	*engleză*	n.	*nouă*
eol.	*eolică*	osc.	*oscă*
epigr.	*epigrafic*	p.	*proto-*
fal.	*faliscă*	PIE	*proto-indo-european*
fr.	*franceză*	prus.	*prusiană*
got.	*gotică*	romn.	*romanic*
gr.	*greacă*	scr.	*sanscrită*
hit.	*hitită*	sl.	*slavă*
hom.	*homeric*	toh.	*toharică*
ir.	*iranică*	umbr.	*umbriană*
irl.	*irlandeză*	v.	*veche*
isl.	*islandeză*	ved.	*vedică*
it.	*italiană*	v.g.s.	*vechea germană de sus*

Observații

Am delimitat domeniilor prezentate în paralel (în măsura în care materialul îngăduie), pentru a simplifica parcurgerea şi consultarea textului:

> Paragrafele care tratează în exclusivitate trăsături fonetice greceşti sunt indicate grafic printr-o linie verticală şi prin aliniere retrasă.

> În mod similar, paragrafele care tratează în exclusivitate chestiuni de fonetică indo-europeană sunt marcate printr-o linie verticală dublă şi aliniere retrasă.

Acelaşi principiu al simplificării explică succesiunea asimetrică a capitolelor în partea a patra (*Inventarul fonetic*) şi a cincea (*Modificările fonetice*), prin care am urmărit o parcurgere continuă a textului, cu articulații flexibile: inventarul de consoane, sonante consonantice, sonante vocalice, vocale // modificări vocalice, modificări consonantice.

Formele verbale sunt indicate în mod tradițional (pers. I sg. ind. prez. pentru latină şi greacă, pers. III sg. pentru limbile indiene).

Sonantele silabice nu au fost marcate ca atare, de vreme ce prezența lor este impusă de contextul fonetic (între două consoane, la finală de cuvânt după o

consoană sau la început de cuvânt înainte de o consoană); fac excepție de la aceasta observațiile de detaliu incluse în prezentarea inventarului indo-european de sonante.

Vocalele lungi latineşti sunt marcate, ca în toate lucrările de specialitate, cu bară orizontală superioară; absența acestui semn indică automat caracterul scurt al vocalei respective.

I. INTRODUCERE

Definirea domeniului

Fonetica are ca obiect de studiu unităţile sonore ale limbii, sunetele graiului articulat. Poate fi studiată sub diferite aspecte, în mare măsură interferente:

1. fonetica descriptivă: constată, transcrie, înregistrează, defineşte şi clasează sunetele; este o fonetică statică sau sincronică (atunci când studiază o limbă dată, la o epocă dată), comparată (când priveşte mai multe limbi sau stadii diferite ale aceleiaşi limbi); are ca auxiliar fonetica instrumentală sau experimentală (care recurge la instrumente pentru a studia sunetele).

2. fonetica istorică (numită şi evolutivă sau diacronică): se bazează pe fonetica descriptivă, studiază transformările fonemelor şi sistemelor fonice.

3. fonetica generală: sintetizează precedentele abordări; defineşte calităţile fonemelor din punct de vedere fizic şi psihofiziologic, mişcările articulatorii, efortul organelor implicate în fonaţie, independent de limbile unde sunt sau au fost folosite; cuprinde fonetica descriptivă (dacă nu se limitează la o anumită limbă) şi fonetica istorică (dacă nu se limitează la constatarea faptelor, ci le abordează din punctul de vedere al legilor generale).

Este evident că limbile evoluează continuu, de la formarea lor până în momentul în care dispar. Fonetica istorică, parte a gramaticii istorice, priveşte evoluţia fonemelor într-un segment temporal dat. În cazul limbii latine, graniţele

temporale sunt date de reconstituirile proto-indo-europene (întemeiate pe mărturiile limbilor indo-europene individuale) şi constituirea limbilor romanice.

Într-o accepţiune cuprinzătoare a domeniului foneticii istorice latine, punctul final al segmentului definit aici poate fi tranferat în realitatea lingvistică a limbilor romanice actuale. Într-o accepţiune restrânsă, pe de altă parte, punctul iniţial al segmentului se plasează în faza primelor mărturii ale limbilor italice. Domeniul foneticii istorice latine, delimitat de două discipline ample – lingvistica indo-europeană şi lingvistica romanică – se fixează în funcţie de dimensiunile atribuite acestor discipline. Sunt necesare de aceea câteva precizări asupra plasării prezentei abordări a Foneticii istorice latine în funcţie de cele două discipline care o flanchează.

O primă precizare ţine de definirea în sine a domeniului abordat. În măsura în care definim obiectul de studiu ca fonetică istorică *latină*, domeniul romanic poate fi în principiu lăsat într-o zonă marginală de interes, fiind atins numai sub aspectul tendinţelor înregistrate de limba latină înainte de dispersarea sa în limbi distincte. În schimb, zona indo-europeană reprezintă nivelul de referinţă necesar în definirea inventarului de foneme şi a trăsăturilor comune mai multor familii de limbi. Numai prin comparaţie lingvistică indo-europeană se pot detecta trăsăturile specifice limbilor italice şi, în interiorul lor, ale limbii latine[1]. Studioşii limbilor romanice se raportează la latină în mod necesar, ca parte componentă a istoriei fiecărei limbi romanice în parte (ca argument al apropierii lingvistice şi ca stadiu istoric precedent). Pe de altă parte, studioşii limbii latine se raportează în mod necesar la nivelul indo-european, cu aceeaşi motivaţie de principiu: argument în definirea lingvistică, în identificarea apropierilor dintre limbi, precum şi investigaţie în stadiul istoric precedent. Abordarea completă a domeniului

[1] Pentru o rapidă exemplificare a necesităţii încadrării indo-europene a trăsăturilor latine, iată câteva dintre inovaţiile fonetismului latin: limitarea locului accentului şi importanţa particulară a silabei iniţiale; închiderea vocalelor scurte interioare; reducerea diftongilor; modificarea constantă a siflantei în poziţie intervocalică (rotacismul).

foneticii latine ar include, în mod ideal, parcursul iniţiat în proto-indo-european şi căruia îi suntem martori în prezent. Abordarea pentru care am optat în tratatul de faţă este una concentrată asupra limbii latine, reprezentând aşadar un segment, mărginit la ambele capete. Referirile la evoluţiile ulterioare, în limbile romanice, sunt reduse la strictul necesar şi nu reprezintă o preocupare în sine[2].

A doua precizare ţine de specificul filologiei clasice, ca domeniu cu numeroase faţete, dar definit prin unitatea fundamentală greco-latină. Filologia clasică este în esenţă un concept cultural. Odată ce îi acceptăm însă existenţa, se cuvine să o tratăm consecvent, indiferent de faţeta asupra căreia ne concentrăm. Dacă este vorba de faţeta lingvistică, atunci abordarea unităţii pe care o reprezintă latina şi greaca nu se poate face decât din perspectiva stadiului lingvistic comun, care este cel indo-european.

Permanenta referire la limba greacă, susţinută de tradiţia marilor gramatici comparate ale limbilor greacă şi latină, nu se bazează pe o înrudire aparte a acestor două limbi. Amândouă sunt limbi indo-europene, dar, dincolo de realitatea istorică şi de influenţele culturale reciproce, nu se poate detecta o legătură lingvistică aparte, de tipul celor care duc la stabilirea unei ramuri indo-europene (marcată de inovaţii comune importante). Tradiţia studiilor de filologie clasică impune totuşi prezentarea în paralel a faptelor lingvistice latineşti şi greceşti. Din punctul de vedere al moştenirii indo-europene a latinei, mărturia greacă oferă avantajul de a pune în lumină, sintetic, ansamblul celorlalte limbi individuale. Greaca reprezintă astfel pentru latină martorul indo-european aflat cel mai la îndemână (didactic şi cultural, în Antichitate şi acum), chiar dacă nu este, din punct de vedere strict lingvistic, mai presus de celelalte limbi indo-europene individuale.

---

[2] Acest dezechilibru voit al abordării de faţă, care priveşte constant către stadiul lingvistic precedent şi doar parţial către evoluţiile ulterioare, poate fi corectat prin consultarea tratatelor de lingvistică romanică (între care menţionăm în mod aparte un volum util deopotrivă romaniştilor şi clasiciştilor: Sanda Reinheimer Rîpeanu, *Lingvistică romanică. Lexic – Morfologie – Fonetică*. 2001).

Cauzele schimbărilor fonetice

Se constată prezența unei schimbări fonetice atunci când, în pronunția unei colectivități (nu a unui individ sau a unui grup restrâns) care vorbeşte acelaşi idiom, un fonem s-a transformat sau a dispărut sau a apărut în toate cuvintele care prezentau condiții identice. Aceste schimbări sunt definite prin formule numite *legi fonetice*. Schimbarea este condiționată când are loc sub influența unui alt fonem (sau a mai multora); de pildă: dentala sonoră **d** a dispărut în poziție finală după vocală lungă[3]; grupul **mt** a dezvoltat un **p** epentetic şi a devenit **mpt**[4]. Schimbarea este necondiționată când are loc în afara acestei influențe, cum ar fi transformarea în latina clasică a diftongului moştenit **ai** (bine atestat în inscripțiile arhaice) în **ae**[5].

Printre cauzele[6] cărora li se pot atribui schimbările fonetice, cea mai generală este de ordin psihic şi s-ar putea enunța pe scurt ca tendința spre minimul efort (în sensul cel mai cuprinzător al noțiunii). Ea este responsabilă de fenomenele de asimilare, sincopă, metateză şi slăbiri analogice etc. Acestei tendințe i se opune cea de claritate în articulare, născută înainte de toate din nevoia vorbitorului de a se face înțeles de interlocutori; uneori această nevoie de contracarare a pierderii unor trăsături, cu scopul de a facilita articularea, duce de

[3] *Vide infra* p. 140.
[4] *Vide infra* p. 136.
[5] *Vide infra* p. 105.
[6] Maniet § 18.

asemenea la schimbări fonetice, cum ar fi diferenţierea, mult mai rară de altfel decât celelalte fenomene.

Transmiterea limbii de la părinţi la copii, de la o persoană la alta, prezintă riscul unei reproduceri imperfecte a fonemelor auzite.

Un alt factor îl reprezintă amestecul de populaţii cu graiuri diferite, fie că o populaţie (devenind *substrat* lingvistic) preia limba nou-veniţilor, pe care o foloseşte cu obişnuinţele sale proprii de articulare, fie că, dimpotrivă, nou-veniţii (constituiţi în *superstrat* lingvistic) preiau limba populaţiei anterioare, fie că populaţiile continuă să îşi folosească fiecare limba sa proprie, prilejuind influenţe reciproce (situaţie în care se constată prezenţa unui *adstrat* lingvistic).

Condiţiile sociale şi politice determină de asemenea evoluţia lingvistică: răsturnările aduse de revoluţii şi războaie, absenţa unei autorităţi recunoscute şi, în general, orice situaţie care generează absenţa normei sau o tensiune prelungită pot spori tendinţa spre inerţia fonetică a minimului efort sau pot conduce la adoptarea unei pronunţii vădit aberante.

Moda (imitarea pronunţiei speciale a unor persoane sau grupuri de persoane socotite superioare) are efecte fonetice mai reduse şi, în orice caz, puţin durabile; reprezintă totuşi sursa unor schimbări fonetice.

Analogia poate modifica şi ea aspectul fonetic al cuvintelor (având uneori un efect negativ asupra legăturii etimologice reale).

Aceşti factori acţionează izolat, simultan sau se influenţează reciproc. Ei operează însă totdeauna în anumite condiţii, de care depind schimbările. Aceste condiţii sunt de ordin fiziologic sau psihologic. Cele dintâi sunt reprezentate de felul obişnuit de a articula fonemele într-o anumită etapă a istoriei limbii; acesta exprimă gradul lor de rezistenţă absolută sau relativă (după poziţia pe care o deţin în silabă sau în cuvânt). Celelalte sunt determinate de valoarea atribuită cuvântului

sau unui element al cuvântului, fie în virtutea caracterului lor special (cuvinte sau elemente importante, cuvinte foarte frecvente, accesorii etc.), fie în virtutea analogiei pe care o percep vorbitorii cu alte cuvinte sau cu alte elemente.

Schimbările fonetice se produc în general inconştient, gradat şi constant[7], într-un segment de timp definit: sunt declanşate de condiţii care pot fi descrise (chiar dacă nu le sunt evidente cauzele) şi încetează la un moment dat să mai acţioneze.

Un exemplu grăitor îl constituie diftongul **ai**[8]. În sec. al III-lea a.Chr. **ai** a început să se pronunţe **ae** (poate din pricina diferenţei prea mari de apertură dintre cele două foneme, care a impus articularea mai deschisă a semivocalei sub influenţa vocalei); grafia tradiţională a menţinut însă o vreme iluzia că era pronunţat şi auzit diftongul **ai**. Generaţia următoare, lipsită de constrângerea obişnuinţei, a perceput sunetul nou, poate chiar fără să-şi dea seama că este diferit, şi s-a străduit să îl reproducă. Rezultatul a fost că o grafie mai consecventă s-a substituit celei vechi, consacrând transformarea.

Caracterul inconştient al schimbărilor fonetice este absent doar atunci când intervine moda. Pe de altă parte, mediile puriste şi, mai ales, şcoala, grijulii să conserve integritatea limbii, pot contracara această evoluţie, conştientizând-o şi reprobând-o. Înainte de sec. I a.Chr. se manifesta la Roma tendinţa de a omite siflanta finală[9]. Perioada clasică a adus o reacţie la această situaţie: **-s** final a fost restabilit prin presiunea gramaticilor; absenţa lui fiind un semn al lipsei de educaţie[10]. Dintr-o grijă excesivă acordată corectitudinii (eroare cunoscută sub

---

[7] Maniet § 19

[8] *Vide infra* p. 105.

[9] *Vide infra* p. 140.

[10] Cicero, *Orator*, 161: *quin etiam, quod iam subrusticum uidetur, olim autem politius, eorum uerborum, quorum eaedem erant postremae duae litterae quae sunt in optumus, postremam litteram detrahebant, nisi uocalis insequebatur. ita non erat ea offensio in uersibus quam nunc*

numele de hipercorectitudine), unii „restabileau" şi ceea ce nu dispăruse niciodată, asumându-şi în felul acesta o falsă aureolă de *urbanitas*; Arrius, personajul ridiculizat de Catul (84) pronunța aspirat **h-insidias**. La aceste situații de modificare intenționată a fonetismului se adaugă tendința de arhaizare, de folosire intenționată a unui cuvânt cu constituție fonetică proprie unui stadiu anterior al limbii (*arhaism*), atunci când autorul voia să confere textului un aspect tradițional (documente oficiale, texte literare etc.), venerabil, poetic etc. **Duellum** a devenit **bellum** înainte de Plaut, dar mai apare uneori şi după el, aproape exclusiv la poeți.

Schimbările fonetice sunt gradate din mai multe puncte de vedere. Unele schimbări fonetice se împlinesc lent şi nu devin evidente decât după un timp uneori îndelungat; diftongul **ei**[11] a devenit **ī** după ce a lunecat încet spre **ē** închis, iar de acolo spre **ī**. Dacă, în cursul acestei perioade de instabilitate, cauza care a determinat transformarea dispare sau dispar condițiile în care ea se produce, evoluția încetează, cel puțin pentru o vreme. Altele apar brusc la un moment dat ca accidente de pronunție care, datorate unei cauze permanente, sunt susceptibile să se perpetueze; ele se fixează numai după o perioadă de coexistență cu pronunția tradițională. Aşa se explică schimbarea **praesrigiae > praestigiae**: dificultatea de a articula de două ori fonemul **r** la mică distanță a provocat, în circumstanțe favorabile schimbării (oboseală, grabă etc.) căderea celui de-al doilea **r**[12], probabil după introducerea unui **-t-** epentetic[13]. O vreme însă (a cărei durată nu poate fi precizată), vorbitorii probabil că au rostit indiferent **praestrigiae** ori **praestigiae**, până ce a doua formă a învins definitiv. Gradația se reflectă şi în faptul că schimbările fonetice constatate într-o epocă dată nu au fost în mod necesar

fugiunt poetae noui. sic enim loquebamur: „qui est omnibu' princeps", non omnibus princeps et: „uita illa dignu' locoque", non dignus.

[11] *Vide infra* p. 101.

[12] *Vide infra* p. 136.

[13] *Vide infra* p. 136.

simultane. În evoluția: **duenos > bonus, e** se transformă în **o** înainte ca **du-** să devină **b-** (este atestată epigrafic forma intermediară **duono-**)[14]; **-d** aflat după vocală lungă[15] a căzut întâi în polisilabice, apoi în monosilabice. În fine, gradația are şi o componentă numerică, în sensul că schimbările apar la unul sau la puțini indivizi şi se răspândesc lent într-un grup lingvistic.

Schimbările fonetice sunt constante. Constanța schimbărilor fonetice este un caz particular al legii care stă la temelia oricărei ştiințe pozitive: aceeaşi cauză acționând în aceleaşi condiții produce întotdeauna aceleaşi efecte. În domeniul foneticii, este important să se determine cauzele şi condițiile prezente în fiecare tip de schimbare, pentru a clasa într-o singură categorie schimbările de natură identică şi pentru a lua în calcul aparentele excepții de la o lege. Latina clasică oferă un teren vast pentru o asemenea cercetare, datorită normării proprii unei mari limbi literare, puternic centralizate. Se admite că pronunția concretă a indivizilor prezintă divergențe mai mult sau mai puțin sensibile, de exemplu între orăşeni/rurali/provinciali, tineri/bătrîni, cultivați necultivați; legile formulate vizează însă numai tipul mediu de pronunțare, reprezentat de grafia clasică.

Dacă fonetismul anumitor cuvinte pare excepțional, este posibil ca explicația să fie oferită de diferențele de condiții care justifică o diferență de tratament. În majoritatea cuvintelor, **s > r** în poziție intervocalică (*rotacism*)[16]; ex. **mūrem < *mūsem. Mūsa**, contrastând cu acest tratament, nu contrazice legea rotacimului, dacă aceasta este formulată complet: «**s** intervocalic devenit **z** a trecut la **r** spre jumătatea sec. al IV-lea a.Chr.»; **μοῦσα** a intrat în latină abia în epoca de elenizare a culturii romane, probabil spre jumătatea sec. al III-lea a.Chr., când procesul de rotacizare (ca orice lege fonetică a cărei acțiune este limitată în timp) încetase.

---

[14] *Vide infra* p. 140.
[15] *Vide infra* p. 140.
[16] *Vide infra* p. 77 sq.

Alt exemplu relevant îl poate constitui transformarea **ai > ae** în silabă inițială, dar **ai > ī** în silabă interioară[17]; constanța schimbării nu poate fi pusă sub semnul întrebării pe baza acestui exemplu, de vreme ce articularea unei silabe interioare este în latină mai puțin fermă decât articularea silabei inițiale; de aici se deduce că **ai** nu are aceeaşi realitate fiziologică în cele două cazuri şi este firesc să fi evoluat diferit. Mai departe, un exemplu ca **pertaesus** prezintă **ae**, nu **ī**, în silaba interioară; explicația este de o altă natură: diftongul constituie aici o realitate psihologică deosebită, în virtutea uneia dintre principalele cauze ale tulburării evoluției fonetice, analogia. Perceperea, chiar subconştientă, a unui raport între două forme este un fenomen psihologic şi ca atare e capabil să împiedice procesul mecanic şi inconştient al schimbărilor fonetice sau să le modifice rezultatele. La **pertaesus**, care devenise normal **pertīsus**, analogia verbului simplu **taedet** a provocat restituirea formei vechi, printr-un procedeu denumit *recompunere analogică*. Cazurile în care analogia a contracarat o tendință evolutivă (fără să ducă la procesul mai complicat de "recompunere") sunt, evident, imposibil de stabilit cu certitudine; dar este foarte probabil că, de exemplu, vechiul compus **nesei** (**= nisi**), sub influența cuvântului simplu **sī**, nu a devenit niciodată, prin rotacism, ****nerei**.

Analogia acționează adesea în sensul îndepărtării de forma originară; **-s** final nu devine -**r** în latină, de vreme ce nu sunt îndeplinite condițiile rotacismului (poziția intervocalică); dar finala **-ōs** la forma de nominativ a polisilabicelor de tip **arbōs, honōs,** a devenit **-ōr** (ulterior: **-or**), pentru că în restul paradigmei, **arboris, honōris** etc., -**s-** intervocalic devenise -**r-**; de aici formele clasice **arbor, honor**, alături de dubletele **arbōs, honōs**.

[17] *Vide infra* p. 115.

Tradiția manuscrisă. Epigrafia

Limba latină ne este cunoscută din mărturiile scrise şi din moştenirea romanică. Din studierea comparativă a limbilor romanice se extrag informații prețioase legate de evoluția limbii latine; nu este însă mai puțin adevărat că fondul lingvistic care s-ar reconstitui numai pe baza limbilor romanice – pe care, în tradiția lingvisticii comparate indo-europene l-am putea numi „proto-romanic" – nu echivalează cu ceea ce în mod curent se înțelege prin latină. Diferența este cronologică, dublată de deosebirile de nivel lingvistic. Limbile romanice sunt continuatoarele limbii latine vorbite, aşa cum este atestată de inscripțiile arhaice, aşa cum este întrevăzută în epoca latinei clasice şi aşa cum se conturează tot mai puternic în perioada postclasică.

Mărturiile scrise ale limbii latine se încadrează în două mari clase: monumentele literare şi monumentele epigrafice. Dincolo de discrepanța cantitativă, cele două clase se deosebesc în mod esențial prin gradul de apropiere de sursă, prin autenticitate. Tradiția manuscrisă ne oferă texte plasate la o distanță considerabilă de exemplarul de autor, în vreme ce inscripțiile sunt fie notate chiar de cel care a compus textul, fie de un meşteşugar care a avut sub ochi textul autorului. Această diferență poate fi clar pusă în evidență de un set de texte contemporane: în anul 186 a.Chr. sunt reprezentate două piese ale lui Plaut (*Bacchides* şi *Casina*) şi tot de atunci datează decretul de interzicere a Bacanaliilor (*Senatus consultum de Bacchanalibus*). Decretul a fost de îndată publicat prin gravarea pe table de bronz; una dintre aceste inscripții, descoperită în

Bruttium în 1640, poate fi văzută la Biblioteca Națională din Viena. Piesele lui Plaut, pe de altă parte, ne sunt cunoscute prin copii, între care cea mai veche este reconstituită dintr-un palimpsest ambrozian, datând din sec. al V-lea p.Chr. Majoritatea exemplarelor manuscrise sunt însă cu mult mai târzii (sec. XII-XIV) şi sunt rezultatul unor copieri succesive. Textul autentic poate fi restabilit numai în urma comparării manuscriselor existente şi a stabilirii filiației lor, pe baza căreia se corectează textul, supus alterărilor (involuntare sau voite) la fiecare copiere. În condițiile în care filologii au lăsat în urmă – ca aparținând unei epoci a romantismului cultural – speranța regăsirii unui exemplar autograf, identificarea textului compus de autorii antici este scopul criticii de text. De acest ideal al reconstituirii exemplarului de autor filologii, printr-o studiere minuțioasă a tuturor textelor ajunse până la noi, se pot apropia în diverse grade, fără a avea vreodată certitudinea că l-au atins.

Textele epigrafice au de partea lor avantajul autenticității. Autenticitatea lor trebuie privită însă nuanțat, în primul rând datorită numărului mare de inscripții în care este evidentă prezența unui intermediar; în al doilea rând, sunt demne de luat în calcul falsurile (antice sau moderne) care au afectat, uneori cu urmări considerabile, inventarul epigrafic al latinei. Unul dintre cazurile cele mai faimoase este cel al inscripției aşezate la începuturile latinității (sec. al VII/VI-lea a.Chr.): *Fibula Praenestina*[18]. A devenit celebră în 1887, datorită lui Wolfgang Helbig, pe atunci directorul Institutului German din Roma, şi vreme de aproape un secol a fost nelipsită din manualele şi tratatele de limbă latină, de literatură, istorie şi epigrafie. Autenticitatea ei este în continuare susținută, în special de şcoala germană de filologie clasică, dar este contestată de un număr crescând de filologi,

[18] **MANIOS:MED:VHE:VHAKED:NVMASIOI**
Textul inscripției este orientat spre stânga şi prezintă separarea cuvintelor, inclusiv separarea reduplicației de verb; asupra redării fonemului latinesc [f] prin digrafemul **VH** (mai exact: "digamma" şi semnul fricativei laringale), *vide infra* p. 24.

în fruntea cărora se află specialista în epigrafie Margherita Guarducci. Giorgio Raimondo Cardona, în tratatul său *Storia universale de la scrittura* (Milano: Mondadori, 1987), discutând acest caz celebru – în capitolul intitulat spiritual *La scrittura inesistente* – observă cu multă luciditate că este aproape imposibil să se îndepărteze (sau să se ignore) sutele de menţionări ale fibulei, mai ales pentru că textul este reprezentativ şi scurt în acelaşi timp. Cu toate bănuielile care planează asupra sa, *fibula* rămâne un set concentrat de reguli de gramatică istorică latină.

Inscripţiile (cu rezervele menţionate) sunt un instrument inegalabil de cunoaştere a limbii, aşa cum a fost ea vorbită sau normată la un moment dat. Textele epigrafice pot fi datate cu precizie, trăsătură care lipseşte aproape cu totul tradiţiei manuscrise. Abaterile de la normă ce pot fi constatate în textul unei inscripţii, dacă nu sunt simple greşeli datorate neatenţiei, dau întotdeauna indicii asupra felului în care pronunţa în realitate cel care a scris.

Superioritatea mărturiilor epigrafice asupra tradiţiei manuscrise, din punctul de vedere al înregistrării segmentelor de evoluţie lingvistică sau a tendinţelor parţiale, este restrânsă de dimensiunile reduse ale textelor şi de factura acestora (texte de lege, cu un vădit caracter arhaizant şi, adesea, redundant; inscripţii funerare şi votive, cu un vocabular în general restrâns; blesteme, cu înţeles voit obscur etc.).

Periodizarea latinei

Mărturiile limbii latine, aşa cum se fixează ea între faza indo-europeană în sens larg, incluzând proto-italica, şi cea romanică, se desfăşoară pe aproximativ douăsprezece secole, care pot fi împărţite convenţional în patru segmente:

1. *Latina arhaică*, în care sunt cuprinse atât mărturiile preliterare (anterioare anului 240 a.Chr., de când datează prima piesă tradusă în latină, de Livius Andronicus), cât şi cele preclasice (anterioare primei jumătăţi a sec. I a.Chr.).
2. *Latina clasică*, marcată convenţional de anul 81 a.Chr. (primul discurs al lui Cicero) şi de anul 14 p.Chr. (moartea lui Augustus).
3. *Latina postclasică*, incluzând „latina de argint" (până la moartea lui Traian, 117 p.Chr.) şi perioada arhaizantă (până la moartea lui Marcus Aurelius, 180 p.Chr.).
4. *Latina târzie*, până în secolul al VII-lea p.Chr.

Reflexele *latinei colocviale* şi *populare* însoţesc în permanenţă, într-o evoluţie paralelă, mărturiile limbii literare. Norma gramaticală care a dus la constituirea limbii clasice face ca monumentele limbii latine (cele dintâi mărturii scrise) să ateste tendinţe de evoluţie lingvistică reprimate ulterior în limba cultă, dar care au continuat în latina colocvială şi populară, regăsindu-se în cele din urmă în faza târzie şi romanică. În felul acesta, istoria limbii latine în general şi a foneticii sale în special este reprezentată, pe de o parte, de nivelul colocvial-

popular, cu o evoluție coerentă prin constanța parametrilor, şi de nivelul cult, normat gramatical, care reprezintă o revenire conservatoare față de stadiul arhaic atestat epigrafic, păstrat prin autoritate filologică – în sensul cel mai larg al termenului – şi care a cedat lent în faza târzie a latinei, când s-a produs din nou suprapunerea cu nivelul colocvial-popular.

II. SCRIEREA

Studierea foneticii istorice latine se bazează aproape în totalitate pe informaţiile care pot fi extrase din notarea grafică a cuvintelor. Celelalte surse sunt fie relativ târzii (cele provenite din însumarea şi compararea limbilor romanice), fie parţiale şi în mare parte interpretabile (comentariile gramaticilor). De aceea este importantă înţelegerea gradului în care sistemul de scriere adoptat de latină corespunde fonetismului său şi poate reflecta transformările fonetice.

Orice sistem de scriere se confruntă cu o stare originară de imperfecţiune, fie că este vorba de cadrul său general (scrierea pictografică, scrierea silabică), fie că este vorba (în scrierea fonetică) de imposibilitatea de a reda cu fidelitate toate fonemele pe care o limbă le foloseşte într-un stadiu al său. La aceste dificultăţi inerente se adaugă cele aduse de preluarea unui sistem de scriere creat de vorbitorii unei alte limbi. Adoptarea unei scrieri se face prin echivalarea fonemelor reprezentate de anumite semne grafice; în urma unui proces de felul acesta, rezultă, în afara echivalenţelor limpezi din punctul de vedere al experienţei lingvistice comune, (I) aproximări fonetice, (II) non-echivalenţe fonetice şi (III) reziduuri de semne grafice.

(I) Aproximările sunt menţinute până când, eventual, vorbitorii devin conştienţi de o diferenţă de articulare şi modifică reprezentarea grafică. (II) Non-echivalenţele fonetice sunt rezolvate prin inovaţii care, adesea, recurg la (III) setul de semne grafice reziduale. În asemenea situaţii, numai istoria scrierii poate oferi

o explicație pentru reprezentarea unui fonem printr-un anumit semn grafic, care în limba din care a fost preluat alfabetul avea un corespondent fonetic total diferit; așa, de pildă, alfabetul attic folosește litera **H** cu valoarea vocalei [ē].

Nu doar adoptarea unui sistem străin de scriere conduce la imperfecțiuni în redarea grafică a fonemelor; constituirea normei gramaticale acționează ca un mecanism de întârziere a transformărilor pe care le suferă orice limbă vie. Scrisul fiind în sine un rezultat al educației, este cu atât mai conservator cu cât persoana care scrie este mai familiarizată cu textele, compuse uneori cu mult timp înainte. Tendințele de modificare a fonetismului unei limbi apar sporadic în texte notate neîngrijit sau ai căror autori sunt mediocru educați; devin normă gramaticală şi se reflectă consecvent în scris abia în momentul în care transformările sunt duse până la capăt şi sunt acceptate în mod conştient. Prin impunerea normei gramaticale, ortografia se fixează şi împiedică înregistrarea variațiilor şi modificărilor fonetice, ceea ce face ca treptele intermediare şi dezvoltările locale să rămână necunoscute.

Alfabetul folosit în latină şi cel grecesc sunt în mod manifest înrudite. Gradul de rudenie este însă mai puțin evident, fie că descind amândouă dintr-o sursă comună, fie că alfabetele italice sunt o preluare (directă sau prin intermediar) a sistemului grecesc de scriere.

Punctul de pornire este, în orice caz, scrierea consonantică feniciană, cunoscută dinaintea primului mileniu a.Chr. Paternitatea sa e dovedită de formele şi de valorile simbolurilor precum şi de numele literelor în greacă: cuvintele **ἄλφα, βῆτα** şi așa mai departe sunt lipsite de sens în greacă, dar ele sunt evident bazate pe forme semitice care sunt substantive comune. O inovație majoră în adaptarea grecească a acestui sistem de scriere l-a reprezentat folosirea anumitor simboluri pentru a nota vocalele: în greacă, de pildă, simbolul **A** reprezintă întotdeauna, în

exclusivitate, o vocală (sau, mai precis, două vocale diferite: **[a]** şi **[ā]**). Faptul că există un simbol atribuit sistematic fiecărui segment al cuvântului rostit reprezintă demarcarea alfabetelor autentice de sistemul semitic care notează numai consoanele (şi care s-ar putea numi mai degrabă alfasilabic).

S-a presupus că romanii şi-au luat alfabetul în mod direct de la coloniile greceşti din sudul Italiei. Dată fiind însă importanţa culturală şi politică a etruscilor în mileniul I a.Chr. şi, de asemenea, luând în consideraţie unele detalii ale alfabetelor italice în general, este mai probabil ca sursa cea mai apropiată a diferitelor alfabete italice să fie un intermediar etrusc. Această presupunere este susţinută de câteva elemente, între care cel mai relevant este folosirea atât a literei **K,** cât şi a literei **C** pentru oclusiva guturală în latină şi în etruscă (în forma veche, litera era formată din două haste în unghi; această formă a literei se potriveşte cu litera grecească *gamma* atât în formă cât şi în poziţia pe care o deţine în alfabet). Pe de altă parte, osca foloseşte grafemul **C** (două haste în unghi) pentru **[g].** În cele mai vechi mărturii de epigrafie latină, semnele **C, K** şi **Q** (gr. κόππα) erau folosite atât pentru **[k],** cât şi pentru **[g]**, alegerea literei fiind impusă de vocala următoare: **Q** înainte de vocalele „rotunde", posterioare, **[o] [u]** (e.g. **EQO**), **C** înainte de vocalele anterioare, **[e] [i]**, şi de consoane (e.g. **FECED, CRATIA**), iar **K** înainte de **[a]** (e.g. **KAIVS**) Inconsecvenţele în aplicarea acestui sistem relativ complicat sunt bine ilustrate epigrafic, de pildă: **VIRCO = virgō, ECO = ego**. Detaliul privitor la utilizarea literei **K** s-a menţinut în latina clasică în câteva forme conservatoare (*vide* **Kalendae**). În rest, utilizarea lui **C** s-a extins în detrimentul celorlalte două litere; la aceasta se adaugă menţinerea lui **Q** în condiţii fonetice determinate (înainte de **u** consonantic).

Inventarea literei **G** (prin adăugarea unui fragment de hastă la litera **C**) este indiciul faptului că sistemul de scriere era perceput ca inadecvat inventarului

fonetic al latinei. Evenimentul se plasează pe la începutul sec. al III-lea a.Chr. şi îi este atribuit de către Plutarh (*Quaestiones Romanae*, 54) libertului Spurius Carvilius Ruga, un cunoscut profesor. Noul **G** a ocupat în alfabet locul lui **Z** (care o vreme a fost îndepărtat ca inutil şi abia mai târziu a fost recuperat şi adăugat la sfârşitul alfabetului); **G** apare uneori greşit întrebuinţat: **GONLEGIUM, GONDECORANT**, în vreme ce vechea valoare sonoră a literei **C** se mai vede doar în abrevierile conservatoare ale numelor: **C. = Gaius, CN. = Gnaeus** (tot aşa cum conservatoare rămâne prescurtarea **M'.= Mānius**, care aminteşte vechea formă a literei **M**, cu a cincea hastă oblică, orientată în sus).

Un alt indiciu al intermedierii etrusce a scrierii este semnul osc şi umbrian **8** pentru **[f]**, care poate proveni numai din semnul etrusc cu aceeaşi formă şi valoare. Este neîndoielnic faptul că **F** roman este reflexul *literei* greceşti *digamma* (F), fără a avea însă nicio legătură cu *fonemul* pe care ea îl reprezenta: acesta este indicat de iniţiala numelui grecesc, *vau,* dispărut din attică odată cu fonemul însuşi, ceea ce a făcut ca litera să fie mai frecvent indicată prin numele descriptiv şi târziu *digamma*. Inscripţiile arhaice reprezintă fonemul **[f]**, pentru care alfabetul grecesc nu avea niciun echivalent, oricât de îndepărtat, prin digrafemul **F8** (**[wh]**), *id est* litera *digamma* şi litera care corespunde fricativei laringale, redate printr-un **H** cu haste orizontale sus şi jos şi care dă imaginea a două pătrate suprapuse sau două romburi suprapuse; etrusca şi latina au simplificat ortografia renunţând la una dintre litere, astfel încât cea dintâi foloseşte litera **8** pentru fonemul **[f]**, iar latina foloseşte litera **F**.

Dincolo de elementele care indică un intermediar etrusc, este indubitabilă legătura dintre sistemul latinesc de scriere şi cel grecesc. O precizare se poate aduce şi din acest punct de vedere: dintre alfabetele greceşti, cele occidentale prezintă particularităţi care se regăsesc în zona italică, iar acest fapt are o

explicaţie istorică. Trăsătura cea mai puternică, bine conservată până în scrierea contemporană, este atribuirea valorii **[ks]** semnului grafic X , care în alfabetele greceşti orientale nota guturala aspirată **[ch]**. Cele trei semne care notau în scrierea greacă de vest aspiratele (Θ **[th],** Φ **[ph],** Ψ **[ch]**), rămase neutilizate la preluarea alfabetului în latină, au fost refolosite cu valoare numerică şi stau, probabil, la baza echivalenţelor clasice **C** = 100, **M** = 1000 (şi **D** = 500), **L** = 50.

Limbă lipsită de oclusive aspirate, latina a redat într-o primă fază aspiratele din cuvintele greceşti împrumutate prin surdele simple corespunzătoare; aceasta este situaţia în cele mai vechi împrumuturi: **purpura** = πορφύρα, **calx** = χάλιξ, **tūs** (alături de **thūs**) = θύος; **PILEMO** = Φιλήμων, **ANTIOCO** = **Antiochum**.

În scrierea latină din toate timpurile, vocalele lungi sunt indicate doar accidental şi în mod inconsecvent. Semnul diacritic care apare uneori în inscripţii, numit *apex*, a fost folosit pentru a indica vocalele lungi începând cu sec. I a.Chr. Pentru **[ī]** exista un semn anume, *i longa*, care era la propriu o literă alungită: **LĪBER**; întrebuinţarea acestui *i longa* se constată din timpul lui Sulla, dar grabnic se extinde la reprezentarea unui **i** scurt, şi chiar şi a unui **i** consoană. A treia metodă folosită este *geminatio uocalium*, ca în oscă şi (ocazional) în umbriană: **PAASTORES**; chiar dacă şi la această cale s-a renunţat în cele din urmă, există suficiente atestări epigrafice: **FVVCO** CIL 11,6728, 16, **SOCRVVS** CIL 2,3322 (lapsus pentru **-us**, cu vocalism scurt), **CONVENTVVS** (o formă de genitiv) CIL 2,2416, **ARBITRATVV** (abl. sg.) CIL $1^2$584,26 etc. Prezenţa acestui sistem de marcare a vocalelor lungi în latină se pune în seama poetului şi gramaticului Accius, care l-ar fi împrumutat din oscă.

Consoanele „lungi” la rândul lor se află într-o situaţie considerabil diferită: în faza cea mai veche a limbii latine nu erau notate: **FVISE**, **VELET** etc. Notarea consoanei lungi prin dublarea literei care o reprezintă începe pe la 200 a.Chr. (tradiţia îi atribuie această inovaţie lui Ennius); se răspândeşte relativ rapid, iar în cele din urmă se impune. Cea dintâi atestare epigrafică este decretul lui Paulus Aemilius (189 a.Chr.), în care consoanele duble sunt redate inconsecvent (e.g. **POSEDISENT**, dar **POSSIDERE**). Inscripţiile târzii atestă de asemenea notarea geminatelor prin consoane simple, ceea ce indică însă un fenomen fonetic, de simplificare a articulării prin reducere.

Gramaticii romani erau conştienţi de imperfecţiunile sistemul grafic folosit şi au încercat uneori să îl corecteze. Propunerile lor nu s-au constituit într-o reformă ortografică vie, rămânând doar o sursă de informaţie asupra foneticii latine. Ceva mai mult succes a avut reforma ortografică a împăratului Claudius (*vide* Suetoniu, *Claudius,* 41 şi Tacit, *Annales,* 11,14,6): el a distins **u** consoană de **u** vocală, notându-l cu *digamma inuersum*; a inventat un semn grafic pentru sunetul intermediar între **u/i**; a introdus o literă pentru grupul consonantic **ps** (cf. gr. **ψ**): *antisigma* (litera *sigma* întoarsă). Aceste semne sunt atestate epigrafic, dar numai în inscripţiile din vremea lui, de unde se deduce că reforma ortografică iniţiată de el nu i-a supravieţuit.

Accius (Varro apud Priscian 2,30,12 sqq.) propusese ca nazala guturală să se noteze prin **g**, ca în greacă: **aggulus, agceps**. Verrius Flaccus (apud. Vel. Long. 7,80,18) voia să folosească doar jumătate din semnul grafic pentru **M** înainte de iniţială vocalică,

Direcţia scrierii a cunoscut trei variante înainte de a se stabili la varianta clasică (de la stânga la dreapta). Cele mai vechi inscripţii sunt notate fie de la dreapta la stînga, fie cu rânduri alternative (βουστροφηδόν), orientarea literelor schimbându-se şi ea în funcţie de direcţia în care trebuie citit rândul.

Pronunția

Pronunția latină ne este cunoscută din diverse surse:

- informațiile furnizate de gramaticii latini (Terentianus Maurus, Marius Victorinus, Velius Longus au descris în detaliu sunetele limbii, Varro a discutat particularitățile sunetelor);
- observații ocazionale ale autorilor (ca Cicero[19], Quintilian) asupra unor chestiuni de fonetică;
- inscripțiile, care sunt importante din două puncte de vedere: greşelile consecvente trădează adesea pronunția reală a epocii (sau pronunția dialectală), fie că este vorba de sinceritatea notării, fie de hipercorectitudine; modificarea succesivă a ortografiei inscripțiilor ne arată grija constantă a romanilor de a evita o prea mare discrepanță între scriere şi pronunție[20];
- grafiile greceşti ale cuvintelor şi numelor latine[21];
- comparația limbilor romanice.

[19] *Vide infra* p. 62.

[20] Inscripțiile arhaice, de pildă, atestă bine slăbirea până la dispariție a siflantei sau nazalei în finală de cuvânt (e.g. epitaful lui Cornelius Scipio, *filius Barbati*: **CORNELIO, DVONORO**) sau grafii în forme justificabile din punctul de vedere al evoluției fonetice, dar revocate ulterior sub influența gramaticilor (epitaful lui Scipio Barbatus: **OPSIDES**).

[21] E.g. Καῖσαρ.

III. ACCENTUL

Expresia lingvistică nu se reduce la elementele inventarului fonetic, îmbinate în diverse suite; în orice spaţiu lingvistic se constată prezenţa unui element care coexistă cu succesiunea de foneme şi care imprimă „melodia" proprie fiecărei limbi: acesta este accentul, termen generic care acoperă realităţi diferite de la o limbă la alta şi de la o etapă lingvistică la alta. Există, pe de o parte, o intonaţie a frazei care dă informaţii asupra caracterului său enunţiativ, interogativ, exclamativ sau sugerează nota afectivă în care trebuie receptată; pe de altă parte, fiecare cuvânt în parte îşi are propria sa intonaţie, care face ca silabele, chiar dacă se întâmplă să fie identice ca succesiune de foneme, să nu sune la fel. Una dintre silabele cuvântului este proeminentă: această notă distinctivă se poate concretiza în rostirea pe un ton diferit – mai înalt sau mai jos, crescător sau descrescător – a centrului silabic (accent muzical, de înălţime) sau în rostirea sa mai apăsată (accent de intensitate, expirator, dinamic). Înălţimea este dată de frecvenţa vibraţiilor coardelor vocalice, în vreme ce intensitatea depinde de amplitudinea vibraţiilor şi, fiziologic, de forţa cu care este expirat suflul. Frecvent se asociază accentuării şi o trăsătură de durată. Cuvintele lungi, supunându-se unui ritm al vorbirii, prezintă un accent secundar; monosilabicele sunt marcate în sine, prin pauzele care le despart de restul expresiei, şi, în general, au reguli de accentuare parţial diferite. Silabele accentuate (tonice) sunt încărcate cu o forţă care le opune silabelor învecinate (atonice), obţinându-se în felul acesta un contrast,

o reliefare, care permite fragmentarea enunțului şi care înlesneşte identificarea acelor segmente semnificative care sunt cuvintele şi grupurile de cuvinte.

Experiența limbilor vii indică fără echivoc faptul că vorbirea implică o diferențiere între silabele unui cuvânt: dacă toate ar fi rostite cu aceeaşi intensitate sau cu acelaşi ton, expresia nu ar putea fi instantaneu receptată corect. Secvența de foneme şi accentul sunt inseparabile, ca pagina şi contrapagina unei foi, alcătuind o unitate bine definită. Absența marcării grafice a accentului în majoritatea sistemelor de notare a limbilor indo-europene nu înseamnă defel absența accentuării şi nici nu indică lipsa sa de importanță; reprezintă însă o dificultate majoră în urmărirea modificărilor de accentuare de la proto-indo-europeană la limbile individuale. Greaca şi latina constituie două exemple interesante din acest punct de vedere. Limbi cu o bună atestare, de dată veche, beneficiază amândouă de sisteme de notare suple şi adecvate fonetismului propriu. Latina are un sistem de accentuare relativ simplu, care constă în aplicarea mecanică a unor reguli; excepțiile, aşa cum reies ele din comentariile anticilor, sunt puține la număr. Faptul că latina nu şi-a constituit un sistem grafic de marcare a silabelor accentuate se datorează probabil în cea mai mare parte caracterului previzibil al accentului latinesc din perioada clasică. În schimb, situația accentului din perioadele anterioare nu ne poate fi cunoscută decât, cel mult, pe cale deductivă, prin comparația, termen cu termen, cu alte limbi indo-europene şi prin observarea unor tendințe ale vocalismului latinesc. Limbile italice în ansamblul lor nu ne sunt defel cunoscute din punctul de vedere al accentuării, astfel încât informațiile (precise, numeroase) legate de accentul italic se limitează la latină. Greaca oferă o imagine diferită: locul accentului nefiind determinat numai de succesiunea de silabe/vocale lungi sau scurte, a fost creat un sistem de notare grafică a accentului; sistemul, la a cărui complexitate contribuie faptul că accentele diferă nu numai prin locul pe care îl ocupă în cuvânt, ci şi prin modul de realizare, este de dată

târzie, alexandrină, şi nu este atestat decât sporadic în afara dialectului ionic-attic. Diferenţele care se constată între accentuarea latinească şi cea grecească, precum şi evidentele schimbări pe care le-a suferit accentul de-a lungul etapelor lingvistice ale limbilor individuale, sugerează dificultăţile pe care le întâmpină lingvistica comparată indo-europeană în încercarea de a defini accentul limbii de origine.

Accentul indo-european

Definirea accentului[22] după ***natura*** sa nu se poate face într-o schemă a opoziţiei nete între intensitate şi înălţime. Fonetica experimentală indică realizarea complexă a accentuării, prin îmbinarea acestor trăsături; consecinţa observaţiilor privind natura accentului este definirea sa ca tip predominant dinamic sau tip predominant muzical, coexistând în permanenţă ambele trăsături. Predominanţa unuia sau altuia dintre tipuri este rezultatul raportului dintre cele două trăsături; această percepere graduală a accentului face posibilă înţelegerea modificării tipului de accentuare de la o etapă lingvistică la alta, uneori chiar într-un răstimp cronologic de mică întindere.

Schimbarea naturii accentului se constată în repetate rânduri în limbile indo-europene individuale; de pildă, greaca veche a avut un accent predominant muzical, în vreme ce greaca modernă are un accent expirator, dinamic. Greaca şi vedica au, dintre limbile indo-europene care permit observarea accentului, cea mai veche atestare; din faptul că silaba tonică din greacă şi vedică se distingea printr-o diferenţă de înălţime se poate deduce cu destulă probabilitate că accentul proto-indo-european (cel puţin în faza imediat premergătoare despărţirii în limbile individuale) avea aceeaşi natură.

Latina pare să fi cunoscut mai multe asemenea modificări ale raportului dintre intensitate şi înălţime accentuală; cum uneori se produce o lungire a vocalei tonice şi acest fenomen este în general asociat cu o reducere sau chiar cu pierderea

[22] Sihler § 243 sqq.

vocalelor (scurte) neaccentuate, s-a ajuns la explicarea modificărilor profunde suferite de vocalismul latinei prin presupunerea unor faze distincte de accentuare.

> Pe baza comparației dintre limbile care prezintă simultan mai multe tipuri de accent (greaca şi limbile baltice), s-a presupus că ar fi existat la origine o distincție între accentul simplu şi cel compus, cel puțin în silabele finale, distincție evidentă în greacă în perechi de termeni care prezintă accent acut şi circumflex, ca **τιμή / τιμῆς, καλοί / καλοῖς**. Mărturiile nu sunt însă suficiente pentru a anula posibilitatea unei simple coincidențe între două familii lingvistice.

Cu mult mai multe date pot fi folosite în legătură cu locul pe care accentul îl ocupa în cuvânt. Termenii folosiți în mod curent („accent mobil" şi „accent fix") nu sunt cu totul transparenți din cauza ambiguităților provocate de dubla interpretare posibilă a fixării accentului: la o anumită silabă (ca ceha sau franceza) sau la un grup de silabe (ca latina şi greaca); pentru această ultimă situație este utilă folosirea sintagmei „accent limitat".

> Vedica are accent mobil, liber, locul său în cuvânt nefiind determinat nici de numărul de silabe, nici de cantitatea vocalelor. Accentul vedic este în acord cu accentul care poate fi dedus din anumite schimbări consonantice din germanică şi se consideră că a păstrat aproximativ intact accentul moştenit din proto-indo-europeană.
>
> Este remarcabil faptul că accentul sanscritei clasice este cu totul diferit de cel vedic, fiind un sistem recesiv identic – din punct de vedere tipologic – celui din latină. Greaca a păstrat în mică măsură trăsăturile

> accentului proto-indo-european, în vreme ce latina clasică nu a păstrat probabil nimic.

Înțelegerea accentului, în sine şi în principiile sale de funcționare de-a lungul fazelor lingvistice, este strâns legată de alte două realități ale expresiei: silaba şi gradația vocalică.

Silaba

Chiar dacă accentuarea marchează întotdeauna un element vocalic, acesta nu poate fi interpretat ca fonem de sine stătător, ci ca centru silabic. De altfel, unele dintre limbile indo-europene iau în considerație, în regulile de limitare a locului pe care îl ocupă accentul, silaba în ansamblul ei şi nu doar elementul vocalic.

Silaba este alcătuită din unul sau mai multe foneme; centrul silabic, a cărui prezență este obligatorie, este întotdeauna un element vocalic. Din punctul de vedere al economiei silabice, prezența sau absența unei consoane înaintea centrului silabic este indiferentă; în schimb, o consoană care încheie silaba îi impune o trăsătură definitorie.

Regulile despărțirii în silabe sunt deduse din informațiile gramaticilor antici, din capetele de rând ale inscripțiilor foarte îngrijite şi, mai cu seamă, din metrică. Regulile nu sunt diferite de cele care s-au fixat în mod natural în limbile vii. Ele se reduc la două reguli cu caracter general, care se referă la silabele interioare. Cele finale au aparent o graniță ultimă impusă de sfârşitul de cuvânt; scandarea indică însă anularea acestei granițe dintre cuvinte şi, de aici, se poate deduce prezența unei realități similare dincolo de cuvânt: ca şi versurile, secvențele de vorbire se ordonează în unități de articulare care nu țin cont de despărțirile în cuvinte.

În latina clasică o silabă (nefinală) se încheie cu o vocală sau un diftong atunci când urmează o singură consoană sau o altă vocală (**a-gō, lau-dō, me-a**); este socotită consoană unică labiovelara (**e-quus**) şi contează ca două consoane geminata (**as-si-de-ō**). Grupurile de două sau mai multe consoane sunt

heterosilabice, impunând aşadar finala consonantică a silabei precedente: **ap-tus, planc-tus, īns-tar**. Fac excepţie grupurile de *oclusivă + lichidă (muta cum liquida)*, care sunt tautosilabice: **pa-trem, spec-trum, tem-plum**.

Prezenţa sau absenţa unei consoane în finalul silabei are urmări asupra duratei acesteia: o silabă încheiată cu o consoană, numită silabă „închisă", este considerată lungă; dacă se termină cu vocală (sau diftong) este „deschisă" şi are durata elementului vocalic pe care îl conţine: lungă, dacă acesta este vocală lungă (sau diftong), şi scurtă, dacă vocala este scurtă. Terminologia folosită de gramaticii indieni este mai nuanţată: ei numesc silabă lungă sau scurtă o silabă care conţine un element vocalic lung, respectiv scurt, şi silabă grea sau uşoară o silabă care este închisă, respectiv deschisă (şi având element vocalic scurt). Terminologia tradiţională folosită in gramaticile limbii latine face distincţia dintre vocalele lungi prin natura lor şi cele lungite „prin poziţie" – în acest ultim caz fiind evident vorba de silabele închise, care sunt lungi indiferent de durata etimologică a vocalei.

Gradaţia vocalică

De locul accentului în cuvânt se leagă îndeaproape vocalismul rădăcinilor indo-europene. Teoria rădăcinii, aşa cum a fost formulată de Benveniste[23] identifică tiparul fonetic al unităţilor lexicale indo-europene într-o structură alcătuită din trei foneme: o vocală flancată de consoane. O rădăcină de acest tip este plauzibilă numai într-un inventar fonetic indo-european reconstituit pe principiul monovocalismului originar. În aceste condiţii, vocala rădăcinii indo-europene este vocala unică, notată convenţional ***e**; rădăcinile atestate în limbile individuale ca structuri alcătuite din două foneme pot fi transpuse în structuri trifonematice pe baza teoriei laringale. Realitatea lingvistică susţine bine această interpretare, de vreme ce rădăcinile difonematice sunt întotdeauna de tipul *vocală scurtă – consoană* sau *consoană – vocală lungă*, ceea ce echivalează cu **HeC** (unde **H** notează o laringală iar **C** notează orice consoană) sau **CeH**, variante ale modelului **CeC**.

Tema creată prin sufixarea unei rădăcini de acest tip cunoaşte două variante, deosebite numai prin vocalism şi, implicit, prin accentuare. Cele două împliniri posibile ale temei sunt numite de Benveniste „tema I" (**CeC-C**) şi „tema II" (**CC-eC**): ele sunt monosilabice, fiind însă diferite prin componenta temei (fie radicalul, fie sufixul) care se vocalizează şi care,

[23] În *Origines de la formation des noms en indo-européen*.

în consecință, poate fi accentuată: PIE ***wer-g-*** (gr. **ἔργογ < Fεργ-**) / ***wr-eg** (gr. **ῥέζω < Fρεγ-**); PIE ***gen-H$_1$** (gr. **γενε-**) / PIE ***gn-eH$_1$** (gr. **γνη-**).

Suplețea vocalismului proto-indo-european este la rândul său bine susținută de mărturiile limbilor individuale, care oferă tabloul unei mari varietăți vocalice. Diferențele de vocalism se constată de la cele mai vechi stadii lingvistice şi caracterizează atât nivelul lexical al limbilor, cât şi pe cel morfologic; aşa sunt, de pildă, în domeniul morfologic, seria grecească **λείπω – λέλοιπα – ἔλιπον** şi seria germanică **binde – band – gebunden**, sau, la nivel lexical, seria **πέτομαι – ποτη – πτερόν** („a zbura", „zbor", „aripă"). Chiar dacă în latină această suplețe vocalică apare alterată în comparație cu greaca sau cu germanica (fie ca urmare a tulburării generale a vocalismului latinesc, fie din cauza analogiei), existența ei nu poate fi negată; în plus, urmărirea alternanțelor vocalice originare poate reprezenta în latină un indiciu în datarea unui fenomen fonetic (în faza primitivă sau în interiorul latinei).

Regularitatea cu care apar forme multiple din punctul de vedere al vocalismului a dus la identificarea unor serii sistematice de alternanțe vocalice (chiar dacă în istoria fiecărei limbi în parte intervin modificări ulterioare). Pentru aceste serii de echivalențe vocalice se folosesc termeni diferiți, în funcție de tradiția fiecărei şcoli lingvistice, fără a fi implicate însă deosebiri majore în interpretarea fenomenului. „Gradație vocalică", „alternanță vocalică", „varietate fonetică" sunt sintagme transparenteşi larg folosite. *Ablaut* este echivalentul german, în vreme ce *apofonia* (*apophonie*) este termenul impus de şcoala franceză. Toți aceşti termeni se referă, fără deosebiri, la o trăsătură a foneticii proto-indo-europene şi la reflexele ei în limbile individuale.

> În greacă, modelul moştenit a fost extins şi, inevitabil, modificat; rămâne totuşi transparentă gradaţia **ευ / ου / υ**, căreia îi corespunde în germanică **iu / au / u** (< PIE ***ew / *ow / *w**) şi care reprezintă una dintre formele în care se înfăţişează alternanţa originară ***e / *o / ø**.

În latină, modelul a fost transformat de legile fonetice italice în ***ow / *ow / *w**, apoi de cele ale limbii latine (**ū / ū / u**), ajungându-se la un stadiu în care nimic nu mai aminteşte alternanţa de timbru vocalic originară.

Latina clasică dezvăluie cel mult o tendinţă generală de a crea tipare de alternanţă vocalică (la nivel lexical şi, mai ales, morfologic), cel mai adesea exploatând opoziţia de cantitate apărută ca urmare a legilor fonetice şi extinzând-o apoi analogic. Aşa sunt, de pildă, temele de perfect (provenite din aorist) în care vocala lungă este în contrast cu vocala scurtă a temei de prezent: **agō – ēgī, faciō – fēcī**, extinse la teme ca **uēnī, cēpī**.

Fenomenul gradaţiei vocalice este concretizat în vocalele de timbru diferit care apar într-un radical sau într-o temă, fie că este vorba de aceeaşi paradigmă, fie de termeni înrudiţi. Absenţa vocalei este în egală măsură interpretată ca un grad apofonic: gradul *zero*. Elementele stabile ale unui radical rămân aşadar consoanele; numai pe baza lor se poate stabili echivalenţa, evidentă semantic, între secvenţa ***ped-** > lat. **ped-** şi secvenţa ***pod-** > gr. **ποδ**-: la nivel proto-indo-european, etimonul se reconstituie ca ***ped-**, în care însă ***e** este vocala unică, a cărei realitate poate varia de la „zero” (absenţa vocalei), la timbrele ***e** şi ***o**, în variantă normală (scurtă), ca grad plin, în variantă lungă (***ē, *ō**). Gradul zero şi gradul plin sunt bine reprezentate în ansamblul domeniului indo-european, gradul lung este însă atestat cu o frecvenţă mai mică.

Accentul în greacă

Informaţiile de care dispunem cu privire la accentul din greacă se limitează la dialectul vorbit la Atena, aşa cum a fost el descris şi codificat de învăţaţii alexandrini. Din aceleaşi surse provin şi informaţiile asupra accentului homeric. Dintre dialecte, există informaţii reale numai în legătură cu accentul lesbic: cum acest sistem accentual diferă considerabil de cel attic, generalizarea observaţiilor prin extindere asupra tuturor dialectelor pare inadecvată.

În dialectul attic, accentul implica o pronunţare mai înaltă a vocalei. Această realitate este reconstituită pe baza descrierilor antice şi, nu mai puţin, din metaforele care alcătuiesc terminologia grecească: întregul sistem de accentuare este **προσωδία** , termen care se referă direct la muzică; trăsătura de proeminenţă, **τόνος**, este literal „apăsare", în special acordarea instrumentelor muzicale (termenul **τάσις < *tn̥-ti-** este un sinonim pentru ambele valori). În mod similar sunt revelatoare numele pentru diferitele tipuri de silabe: **ὀξεῖα** (ascuţită), literal „care străpunge", imagine ce sugerează un sunet înalt; **βαρεῖα** (gravă) literal „grea", „cu voce joasă", termen de o importanţă deosebită prin dezvăluirile pe care le face: **βαρεῖα (τάσις)** „greă este o metaforă potrivită pentru silabele atone dacă trăsătura lor caracteristică e înălţimea joasă, în vreme ce, dacă accentul este unul de intensitate, **βαρεῖα** s-ar fi putut înţelege doar ca un termen pentru accentul greu al

silabei tonice. Şi alte fapte fonetice par să susţină aceste informaţii, în primul rând raritatea sincopei vocalelor şi a altor fenomene care sunt asociate cu accentul de intensitate, precum şi absenţa unei dependenţe între accentul tonic şi ictusul din vers.

Cele mai timpurii sisteme de notare a accentelor greceşti dau de asemenea indicaţii asupra naturii accentului: silabele atone (lipsite de accent ascuţit sau grav) par să fi fost considerate grave şi chiar erau marcate ca atare: **Μὲνέλὰὸς.** Un alt tip de notare marca numai silaba care preceda nemijlocit silaba tonică (**ἐπὲσσεύοντο, κρατὲτός**). Alteori vocala tonică nu era marcată de fel, aşa **γυνή** se putea nota **γὺνη**.

Întrebuinţarea accentului grav în textele noastre curente, *id est* în locul unui accent ascuţit în finală, înainte de alt cuvânt, reflectă (ca şi alte trăsături specifice ale întrebuinţării semnelor accentuale) o convenţie bizantină, care este diferită de practica perioadei alexandrine aşa cum se observă ea în papiri. În unele cazuri, semnul poate fi înţeles ca o supravieţuire a întrebuinţării sale în silabele atone. Aşa în **τὸν πόλεμον**, **τὸν** era un adevărat proclitic, în aceeaşi măsură în care era proclitic **ὁ** din **ὁ πόλεμος**; în expresiile prepoziţionale (e.g. **ἀνὰ λόγον, ἀπὸ δείπνου**), prepoziţiile erau proclitice, ca şi alte prepoziţii tradiţional indicate astfel: **ἐν, εἰς, ἐξ** (şi care uneori chiar sunt scrise **ἓν, ἓκ** în papiri). Practica adoptată în cele din urmă a fost una pur mecanică: accentul grav nu s-a notat la vocalele proclitice care aveau deja un semn de aspiraţie, aşa **τὸν**, dar **ὁ, ἡ**; **ἀπὸ**, dar **εἰς**.

În greacă (sau, cel puţin, în dialectul attic) sistemul proto-indo-european de accentuare a fost modificat în două feluri diferite. În primul rând, accentul liber a fost înlocuit la nume şi adjective (inclusiv

cele verbale) de unul limitat la spaţiul ultimelor trei silabe. Această limitare a locului accentului este mai strânsă în situaţia în care elementul vocalic din ultima silabă este lung: atunci accentul nu mai poate atinge silaba antepenultimă. Prin aplicarea acestei limitări la un spaţiu de două sau, cel mult, trei silabe, greaca oferă un tablou parţial diferit al accentuării faţă de moştenirea indo-europeană: accentul etimologic al cuvântului îşi păstra locul doar dacă se încadra în acest sistem de accentuare: gr. **πούς** nom. sg., **ποδός** gen., **ποδί** ϖdat., **πόδα** ac., ca în ved. **pát** nom. sg., **padás** gen., **padí** loc., **pádam** ac.; **πατήρ, πάτρας, πατράσι,** ca în ved. **pitá, pitáras, pitŕṣu**.

Unele schimbări de accent (în cuvinte particulare şi în clase de cuvinte) se datorează unor cauze diferite, care pot rămâne obscure. Contaminarea e destul de evidentă în forme de tipul **θυγάτηρ** pentru un aşteptat ***θυγατήρ** (cf. ved. **duhitá-**), care se poate interpreta ca suferind influenţa lui **μάτηρ**. Câteva prezintă caracteristicile unor legi fonetice, chiar dacă există multe excepţii; se remarcă faptul că toate implică o retragere a accentului spre stânga (*id est*, spre începutul cuvântului). Două serii de asemene retrageri accentuale sunt cunoscute sub denumirile concise de „legea lui Wheeler” şi „legea lui Vendryes”. Cea dintâi se referă la cuvintele dactilice cu accent pe finală, care retrag accentul cu o silabă: x x±x±ϖ > x x±ϖx±. Aşa PIE **poykeló-** > ved. **peśalá-,** dar gr. **ποικίλος**; în aceeaşi situaţie sunt **ἡδύλος, στωμύλος**. Această serie poate fi comparată cu cea a adjectivelor non-dactilice formate în mod similar, care păstrează locul originar al accentului: **παηυλός, ὑψηλός** Accentuarea de tip „Wheeler” a fost generalizată prin paradigmă: aşa se explică forma de genitiv **ποικίλου,** pe baza formei **ποικίλος** etc., în locul rezultatului fonologic regulat:

*ποικιλοῦ. Legea lui Vendryes se referă la termenii care în greaca comună au formă amfibrahică, x±xəx±, şi care devin în attica târzie x±ϖx x: aşa **ἑτοῖμος** devine în attică **ἕτοιμος**.

A doua modalitate prin care accentul proto-indo-european a fost transformat în greaca attică este limitată la domeniul verbului (tabloul ansamblului dialectal este ceva mai nuanţat: afirmaţia este valabilă pentru dialectele ionic-attic şi doric, în vreme ce în dialectul lesbic se aplică accentul recesiv la toate formele limbii, în mod uniform). Accentul verbului grecesc este cu regularitate recesiv în formele finite, cu excepţia unor imperative ca **ἰδέ** şi **ἐλθέ**; e.g. **εἶμι, ἴμεν,** cu toate că accentuarea originară era cea din vedică **émi, imás** (PIE ***éy-mi, *imós**); sau **δέδορκα, δεδόρκαμεν,** în contrast cu ved. **dadársϖa, dadr/sϖimá** (PIE ***de-dórk-H2e, *de-dr/k-mé**). Accentuarea formelor verbale contrase de tipul **τιμᾷ** reprezintă numai aparent excepţii de la regulă: accentul recesiv s-a fixat înainte de contragerea vocalică, aşa încât **τιμᾷ** reflectă o formă perfect regulată **τιμάει**.

Accentul în latină

Opoziția dintre accentul liber al cuvântului indo-european şi cel limitat, fixat după legea penultimei silabe, din latina istorică, arată că latina trebuie să fi suferit o mutație în segmentul accentual al istoriei sunetelor. Nu se pot urmări fazele izolate ale acestei profunde transformări, deoarece ele s-au desfăşurat aproape exclusiv în vremuri preistorice; se poate determina]ns[cel puțin un fapt: anumite fenomene fonetice din interiorul vocalismului latin conduc la concluzia că prima silabă a cuvântului, evident privilegiată în latină, putea fi marcată accentual (particularitatea ar putea fi pusă în seama substratului, dacă ipoteza nu ar adăuga în felul acesta încă o necunoscută). Vocalele din silaba inițială nu au suferit schimbări decât sub acțiunea individuală a celorlalte foneme. Dimpotrivă, esențialul transformării vocalelor în silabă interioară se datorează înainte de toate articulării speciale a primei silabe.

Latina este singura dintre limbile italice pentru care există informații în privința accentului. Această stare de fapt face dificilă reconstituirea etapelor de evoluție a sistemului de accentuare, de la faza pre-italică la cea cunoscută din latină. Există doar presupuneri (întemeiate, de altfel) că ar fi existat un sistem accentual intermediar, caracterizat prin proeminența categorică a primei silabe, care ar fi determinat cele mai multe dintre sincopele şi slăbirile vocalice din silabele non-inițiale. În numeroase cazuri, cum ar fi **dexter** din ***deksiteros** sau **perfectus** din ***perfaktos**, vocalele afectate de slăbire stau în poziția în care în sistemul istoric ar fi fost silaba accentuată. Sistemul mai vechi trebuie să fi

prevalat atunci când forme greceşti ca **τάλαντον, ἐλαίFα,** dor. **μαχανά** şi toponimul **᾽Ακράγας, -αντος** au fost împrumutate şi acestea s-au dezvoltat în latină ca **talentum, olīua, māchina** şi **Agrigentum**.

Scandarea plautină a unor cuvinte ca **facilius** şi **mulieribus**, care sunt în general astfel plasate încât ictusul versului să cadă pe prima silabă, permite interpretări diverse. Unii consideră că ar fi o rămăşiţă a accentului preistoric pe silaba iniţială, altfel ipotetic; alţii o consideră ca parte componentă a sistemului latin de accentuare, dar ca rezultat al unei reguli care ulterior a fost depăşită de regula penultimei silabe.

Accentul limbii latine din perioada istorică aminteşte de cel attic prin aceea că nu poate sta mai departe de a treia silabă de la sfârşitul cuvântului — dincolo însă de această restricţie generală, asemănarea încetează.

Deosebirile sunt în număr de trei şi sunt majore:

1. în latină, în interiorul acestor limite, poziţia accentului este determinată de penultima silabă, care în sistemul grecesc nu are aproape niciun rol; în greacă era determinantă, în sens restrictiv, ultima silabă, care nu joacă absolut niciun rol în latină;
2. accentul latinesc era unul uniform recesiv, în vreme ce în greacă era recesiv doar în domeniul verbului;
3. variabila care determină poziţia accentului este în greacă vocala, iar în latină – silaba.

Accentuarea cuvintelor latineşti este descrisă de gramaticii contemporani şi este susţinută de mărturiile oferite de limbile romanice: dacă silaba penultimă este lungă (*id est* închisă sau cu centru silabic lung), este accentuată, iar dacă este uşoară (*id est* deschisă şi cu centru silabic scurt), accentul se retrage pe antepenultima (indiferent de structura ei). E. g. **pércitus,** dar **perféctus, percússus** şi **percī́dō**; multe excepţii sunt doar aparente, datorându-se pierderii

unei silabe finale prin sincopă sau contragere, ca **illĺ̄c < illĺ̄ce**, **audī́t** pers. III sg. perf. din **audī́uit**, **Vergílī** gen. sg. din **Vergílii**, **animál < *animále**.

Existau totuşi, în mod evident, numeroase excepţii de la această regulă[24]. Informaţiile noastre referitoare la cele mai multe excepţii se limitează la afirmaţii ale autorilor antici, cum ar fi faptul că **fenestra**, **camillus**[25]**, trīgintā(** şi alte câteva erau accentuate pe prima silabă. Mărturia romanică a confirmat unele dintre aceste observaţii, de pildă it. **Bríndisi** (**Brúndisium**) şi **Pésaro** (**Písaurum**). Autorii antici specifică limpede că prepoziţiile disilabice erau accentuate pe finală (**suprā́, circúm**) în contrast cu adverbele accentuate normal (**súprā**) şi numele (**círcum** ac. sg.)[26]. Acest fapt, care nu este susţinut de mărturia romanică, se datorează probabil caracterului preponderent proclitic (aton) al prepoziţiilor, iar accentul final descris de literatura gramaticală putea fi un artificiu de pronunţare izolată.

O altă particularitate de accentuare priveşte encliticele: gramaticii romani impun ca acele cuvinte care au în final un enclitic (**-que, -ue, -ne, -ce**) să fie accentuate în acord cu regulile pentru întregul cuvânt, aşa **bonús-que, bonī́-que**. Acest fapt surprinzător (dar explicabil) este contrazis de diferite tipuri de mărturii, cum ar fi forme ca **uídĭn < uidēs-ne, sátĭn < satis-ne**, în care este cunoscut locul accentului tonic (şi care au suferit scurtarea iambică). Încă şi mai surprinzătoare sunt afirmaţiile autorilor romani târzii că toate formele cu enclitice erau accentuate pe silaba precedentă encliticului, chiar dacă era uşoară: **bonā́que, līminā́que**. Ambele întrebuinţări sunt clasificate ca fiind „*contra usum Latinum*”, „*improprie*” etc., cu toate că uneori nu este întru totul limpede dacă autorii consideră corect **bonúsque** sau **bónusque**; este posibil ca în asemenea situaţii să fi apărut un fel de accent secundar, fie înainte de enclitic (ca în **géneràque**) fie în locul accentului tonic originar (**gèneráque** pentru un originar **génera-que**); nu

[24] *Vide infra* p. 109.
[25] *Vide* Quintilian I, 5, 23.
[26] *Vide* Quintilian I, 5, 25-27.

mai puțin plauzibilă ar fi o accentuare imitată după tratamentul grecesc al encliticelor, ca în **ἄνθρωπός τις** şi **᾽Αθηναῖός ἐστι.**

Controversat din punct de vedere accentual este şi efectul pe care îl are grupul consonantic *muta cum liquida* asupra împărțirii în silabe şi, implicit, asupra caracterului deschis sau închis al silabei precedente. Gramaticii indică fără echivoc faptul că grupul „nu face poziție", aşadar este homosilabic; un cuvânt cum ar fi **uolu-crēs** are penultima scurtă şi, în consecință, accentul marchează antepenultima: **uólucrēs**. Această observație nu este însă în concordanță nici cu preistoria latinei (în care toate secvențele consonantice afectează în mod identic vocalele scurte din silabele mediale) şi nici cu dezvoltarea ulterioară dezvăluită de accentuarea limbilor romanice, care tratează similar toate secvențele consonantice, din punctul de vedere al despărțirii în silabe.

IV. INVENTARUL FONETIC

Asemănările care se constată între două limbi pot fi întâmplătoare (rezultat al coincidenței) sau pot fi urmarea directă a istoriei limbilor respective. Din prima categorie fac parte, de pildă[27], lat. **deus**, gr. **θεός** şi aztecul **teotl**, toate însemnând „zeu"; sau între eng. **whole** şi gr. **ὅλος**. Aceste asemănări țin atât de forma, cât şi de sensul cuvintelor. Din a doua categorie fac parte împrumuturile, care pot afecta orice nivel al limbii: vocabularul, în primul rând, dar şi turnuri sintactice, elemente de morfologie, trăsături de articulare sau chiar foneme. Celălalt tip de asemănări cu semnificație istorică este reprezentat de un tipar de corespondențe, care nu poate fi explicat nici prin simple coincidențe şi nici prin împrumuturi. Pe asemănările de acest tip se întemeiază noțiunea de înrudire lingvistică. Membrii unei familii de limbi prezintă grade foarte diferite de asemănare. O serie de asemănări poate sta la baza grupării unui anumit număr de membri ai unei familii de limbi într-o ramură: o ramură se presupune că derivă dintr-o proto-limbă intermediară, care a evoluat independent de indo-europeană până în momentul în care s-a diversificat la rândul său în limbi individuale. Elementul care defineşte însă ramura lingvistică nu este atât asemănarea (care poate fi rezultatul conservării în comun a trăsăturilor din stadiul lingvistic precendent), cât inovațiile comune: numai acestea pot conduce la presupunerea existenței la un moment dat a unei proto-limbi intermediare.

[27] Sihler § 1.

Între latină şi greacă nu există un grad de rudenie particular sau, altfel spus, ele nu au format cândva o ramură, o unitate lingvistică intermediară între proto-indo-europeană şi limbile individuale. Corespondenţele stabilite între latină şi greacă sunt exprimarea concisă a corespondenţelor indo-europene. Seriile de exemple alese pentru ilustrarea inventarului de foneme sunt, pe cât posibil, dintre cele mai limpezi, lipsite de dificultăţi de echivalenţă între limbile indo-europene; sursele folosite sunt gramaticile şi tratatele indicate în bibliografie, cu precădere: Leumann, Mayrhofer, Meiser, Schwyzer, Sihler, Szemerényi, Wald.

Consoanele

Consoanele inventarului fonetic indo-european se împart în trei clase naturale, după tipul de articulare: oclusive, fricative, sonante.

Tabelul consoanelor PIE

Locul de articulare		labiale	dentale	velare	labiovelare
Modul de articulare					
OCLUSIVE	surde	**p**	**t**	**k**	**k^w**
	sonore	**b**	**d**	**g**	**g^w**
	aspirate[28]	**b^h**	**d^h**	**g^h**	**g^{wh}**
FRICATIVE	siflanta		**s**		
SONANTE	semivocale	**w**		**y**	
	nazale	**m**	**n**		
	lichide		**l, r**		
	LARINGALE: **[H_1, H_2, H_3]**				

[28] Pentru notarea convențională a aspiratelor, *vide infra* p. 52.

Se pot face câteva observaţii generale în legătură cu consoanele indo-europene:

- Cele trei clase (oclusive, fricative, sonante) sunt inegal reprezentate numeric, în condiţiile în care se poate reconstitui o singură fricativă (siflanta **s**).
- Oclusivele alcătuiesc sistemul cel mai complex, bine echilibrat, fără ca acest echilibru să se reflecte însă în frecvenţa ocurenţelor (labiala sonoră **b**, de pildă, poate fi susţinută doar sporadic prin reconstituiri care să acopere convingător domeniul indo-european).
- Din punctul de vedere al modului în care sunt articulate, oclusivele se reconstituie cu certitudine în serie surdă şi în serie sonoră. Seria aspirată ridică mai multe semne de întrebare, care pot fi reduse la una majoră: cât de plauzibil este un sistem de opoziţii în trei termeni? Atestarea aspiratelor în limbile indo-europene individuale poate susţine interpretări diferite, de vreme ce există patru situaţii distincte: limbi care conţin în inventarul fonetic două serii de aspirate (surde aspirate şi sonore aspirate), limbi care au o singură serie (fie cea surdă aspirată, fie cea sonoră aspirată) şi limbi care nu păstrează aspiratele ca atare, ci le-au transformat în alte oclusive sau fricative. Pornind de la această bază istorică, se poate reconstitui pentru faza proto-indo-europeană un inventar fonetic în care seria aspirată (în măsura în care îi acceptăm existenţa originară) este simplă sau dublă. Existenţa seriei duble, chiar dacă se încadrează în opoziţiile binare din sistemul oclusivelor, este slab susţinută de atestarea într-un singur spaţiu lingvistic (cel indian). Seria simplă de aspirate, la rândul său, atestată în variantă surdă sau în variantă sonoră, este reconstituită plauzibil

având sonoritate indiferentă: **[p/b]^h**, **[t/d]^h** etc. Notarea din tabelul de mai sus reprezintă o simplificare grafică, care se supune interpretării tradiţionale a aspiratelor ca sonore.

Indiferent de tipul de sonoritate şi în pofida sugestiilor pe care le poate face notarea grafică (mai ales în transliterările latine ale cuvintelor greceşti), aspiratele proto-indo-europene sunt monofonematice, suflul neavând o realitate distinctă.

- Seriile de oclusive labiale (articulate bilabial) şi dentale sunt uniform atestate în limbile individuale. Velarele oferă însă un tablou care a părut să impună la un moment dat împărţirea domeniului indo-european în două zone fonetice: o zonă orientală, în care există velare propriu-zise şi velare palatale (care evoluează ca siflante), şi o zonă occidentală, a velarelor propriu-zise şi a labiovelarelor. Distribuţia echilibrată a seriilor de velare şi simplitatea geografică au făcut ca isoglosa **centum/satəm** (în care **s-** provine din velară palatală) să funcţioneze mult timp ca un criteriu important de clasificare a limbilor indo-europene. Descoperirile lingvistice de la începutul secolului al XX-lea au condus însă la o reinterpretare a datelor oferite de seriile de velare: hitita şi, mai ales, toharica – cea mai răsăriteană dintre limbile indo-europene – atestă un inventar de velare care le aşază alături de limbile apusene. Înregistrarea pe harta lingvistică a acestor date sugerează faptul că tratamentul **satəm** al velarelor reprezintă o inovaţie, în vreme ce restul limbilor (indicate de isoglosă ca fiind **„centum”**) ar atesta stadiul conservator al ariilor laterale.

Velarele, în cele trei posibile realizări (simple, labiovelare şi palatale), sunt monofonematice. Labiovelarele au ca marcă distinctivă rostirea cu buzele rotunjite, în vreme ce palatalele sunt marcate de o înmuiere a

velarei. Niciuna dintre limbile individuale nu prezintă toate cele trei serii de velare. Pe de altă parte, toate limbile indo-europene individuale atestă două serii velare, ca realitate fonetică vie sau ca reflexe ale unui stadiu anterior.

- O menţiune aparte merită două familii de limbi (germanica şi armeana), care au modificat radical moştenirea oclusivelor indo-europene, prin dislocarea seriilor surdă-sonoră-aspirată, ca efect al unui ansamblu de legi fonetice cunoscut sub numele de mutaţie consonantică[29].
- Sonantele sunt foneme a căror articulare depinde de contextul fonetic: în poziţie consonantică (plasate intervocalic, iniţial antevocalic sau final postvocalic) capătă consistenţa unor consoane, în poziţie vocalică (plasate interconsonantic, iniţial anteconsonantic sau final postconsonantic) funcţionează ca centru de silabă.

Latina (ca şi greaca) nu păstrează cu fidelitate dubla realizare – vocalică şi consonantică – a sonantelor. Lichidele şi nazalele sunt bine conservate în varianta consonantică, în schimb poziţia vocalică le este întărită prin vocale autentice. Semivocalele au cunoscut o şi mai clară separare a articulării, de vreme ce varianta vocalică este percepută ca vocală.

- Laringalele sunt foneme în întregime reconstituite pe baza comparaţiei dintre limbile indo-europene, fără să fie atestate (cu excepţia parţială a hititei). Articularea lor este nesigură, ca şi numărul lor; este posibil să se fi caracterizat prin dublă articulare, similar sonantelor. În volumul de faţă, sunt tratate în cadrul vocalelor.

[29] *Vide infra* p. 64.

Tabelul consoanelor latineşti

Locul de articulare		lab.	labiodent.	dent.	pal.	vel.	labiovel.
Modul de articulare							
OCLUSIVE	surde	**p**		**t**		**k**	**k^{w}**
	sonore	**b**		**d**		**g**	**g^{w}**
FRICATIVE							
[*surde*]			**f**	**s**		**h**	
SONANTE	semivoc.	**w**			**y**		
[*sonore*]	nazale	**m**		**n**			
	lichide			**r, l**			

Din confruntarea cu tabelul consoanelor PIE, reies mai multe particularități ale sistemului consonantic latin. Alături de seriile de oclusive surde şi sonore moştenite din proto-indo-europeană (labială, dentală, velară şi labiovelară), latina a conservat siflanta (surdă), nazalele (sonore), lichidele (sonore) şi semivocalele consonantice (de asemenea sonore, indicate grafic prin aceleaşi litere ca şi semivocalele vocalice: **u/V** şi **i/I**). Latina atestă în plus față de inventarul consonantic proto-indo-european două fricative surde (labiodentala **f** şi velara **h**), provenite preponderent din aspirate PIE (*vide infra* p. 62 sqq.).

Oclusivele

Oclusivele surde şi cele sonore sunt bine conservate în latină[30], atât la iniţială cât şi în interiorul cuvântului; şi în celelalte limbi indo-europene sunt în general bine atestate, cu excepţia germanicei şi a armenei, unde mutaţia consonantică a dus la dislocarea seriilor.

Aspiratele nu există în latină decât ca reflexe, deci cu o articulare modificată, care are ca rezultat fie o fricativă, fie o sonoră (în funcţie de poziţia în cuvânt).

labiala surdă ***p**

PIE ***ped-/pod-** „picior": lat. **ped-** (nom. **pēs**), gr. **ποδ-** (nom. **πούς**), scr. **pad-**, got. **fōtus**, arm. **otn**.

PIE ***pH$_2$ter** „tată" lat. **pater,** gr. **πατήρ,** ved. **pitar-**, got. **fadar**, v.irl. **athir**, toh. A **pācar**.

PIE ***septm** „şapte": lat. **septem**, gr. **ἑπτά**, scr. **sapta**.

PIE ***spek-** „a privi": lat. **specio**, gr. **σκέπτομαι** (cu metateza **π / κ**), av. **spas-**, v.g.s. **spehōn**.

PIE ***uper(i)** „deasupra": lat. **super**, gr. **ὑπέρ**, scr. **upari**, got. **ufar**.

[30] *Vide infra* „Oclusivele limbii latine", p. 71.

Dintre limbile indo-europene, labiala surdă este mai slab conservată în celtică, unde dispare în poziție inițială, şi în armeană, unde dispare înainte de **o** (după ce devenise mai înainte **h**).

În italică, un **p** inițial este asimilat de un **k^{w}** din silaba următoare; această trăsătură italică este împărtăşită de tratamentul celtic corespunzător.

lat. **quinque** „cinci”: gr. **πέντε**, scr. **pañca**, v.irl. **coíc** (în cimrică **pimp**).

lat. **coquō** (< ***quoquō** < ***quequō** < PIE ***pek^{w}ō**) „a găti”: gr. **πέσσω** (<**pek^{w}yō**), **ἀρτο- πότος** „brutar”, scr. **pacati**.

lat. **prope** „aproape” < ***prok^{w}e**: se constată asimilarea labiovelarei la labială; la superlativ nu se mai produce însă asimilarea: **proximus**.

dentala surdă ***t**

PIE ***treyes** „trei”: lat. **trēs**, gr. **τρεῖς**, scr. **trayas**.

PIE ***teutā** „neam”: osc. **touto**, v.irl. **túath**, v.lit. **tauta**, got. **Þiuda**, hit. **tuzzi-** „armată”.

PIE **pet-** „a se mişca înspre”, „a zbura”, „a cădea”: lat. **petō** „a se îndrepta către”, „a cere”, gr. **πέτομαι** „a zbura”, **πίπτω** „a cădea”, scr. **patati** „a zbura”, „a cădea”, **patra-** „pană”, „aripă” (cf. lat. **penna** < ***pet-na**), v.g.s. **fedara** „penaj”, m.irl. **ethait** (< ***pet-ontī**) „pasăre”.

velara surdă ***k**

PIE ***krew-** „sânge, carne crudă”: lat. **cruor**, gr. **κρέας**, ved. **kravís**, m.irl. **crú**, lit. **kraūjas**.

Limbile indo-europene par să ateste bine velarele palatale şi reflexele lor, precum şi labiovelarele şi reflexele lor. Este însă greu de presupus că limba de origine ar fi cunoscut aceste două serii în absenţa unei serii de velare propriu-zise, fără o marcă suplimentară a palatalizării sau a apendicelui labial. Cel mai simplu model de serii velare ce se poate reconstitui pentru proto-indo-europeană ar părea să fie cel maximal, cu trei componente (e.g. ***k *k´ *k^{w}**), care ar explica situaţia atestată de limbile istorice printr-o reducere: limbile de tip „**satəm**” ar fi contopit seria labiovelară cu cea simplă, în vreme ce limbile „**centum**” ar fi contopit seria palatală cu cea simplă. Dacă însă, pe baza tipologiei lingvistice (nu sunt atestate în aceeaşi limbă toate cele trei serii) şi a geografiei lingvistice (nu există o împărţire simplă a domeniului indo-european în limbi „**centum**” şi „**satəm**”, ci limbile „**satəm**” sunt flancate de limbi „**centum**”) inventarul velar al limbilor „**satəm**” este considerat o inovaţie, atunci toate celelalte limbi indo-europene, indicate comod prin termenul „**centum**”, ar reprezenta inventarul conservator al velarelor.

Exemplele incluse aici păstrează distincţia tradiţională dintre velare simple (**k**) şi velare palatale (**k´**), subordonând-o însă tiparului de opoziţii: velare simple *vs* labiovelare.

k´

PIE **k´mtom** „o sută”: lat. **centum**, gr. **ἑκατόν**, av. **satəm**, ved. **śatém**, lit. **šimtas**, got. **hunda**, v.sl. **sŭto**.
PIE ***dek´m** „zece”: lat. **decem**, gr. **δέκα**, got. **taihun**, v.irl. **deich**, ved. **dáśa**, lit. **dẽšimt**.

În limbile „**satəm”**, velarele interpretate ca palatale (şi cărora le corespund în restul limbilor indo-europene velare simple) au devenit sibilante.

labiovelara surdă ***k**^{w}

PIE ***k**^{w}**i-, k**^{w}**o-** (pronumele interogativ): lat. **quis, quid**, gr. **τίς, ποῦ**, hit. **kwis**, got. **hwa-**, scr. **kas, cid**, v.sl. **kŭ-to, čĭ-to**, lit. **kas**.
PIE ***k**^{w}**oinā** „compensaţie”: gr. **ποινηϖ** (împrumutat în latină: **poena**), av. **kaēnā**, lit. **káina** „preţ”, v.sl. **cēna** „preţ, valoare”.
PIE ***penk**^{w}**e** „cinci”: lat. **quinque** (< ***pinque**: prin asimilare la distanţă), gr. **πέντε**, v.irl. **coíc** (în cimrică **pimp**), got. **fimf** (< ***finhw**) scr. **pañca**,.
PIE **wlk**^{w}**os** „lup”: lat. **lupus** (termen dialectal), gr. **λύκος (<*wluk**^{w}**os**), got. **wulfs** (< ***wulhwas**), scr. **vṛkas**, v.sl. **vlĭkŭ**.

Labiovelarele sunt foneme cu articulare complexă, care favorizează o tendinţă de simplificare. În limbile „**satəm”**, labiovelarele şi-au pierdut apendicele labial, fiind articulate ca velare simple. În restul limbilor indo-europene, labiovelarele sunt reprezentate de trei categorii de

foneme: labiovelare conservate ca atare (ca în latină, unde – cel puțin în varianta surdă – beneficiază chiar de un semn grafic aparte: digrafemul **qu**), labiovelare care şi-au pierdut apendicele labial devenind velare şi, dimpotrivă, labiovelare care s-au fixat ca labiale (ca în osco-umbriană: **p**). Greaca are un comportament aparte: în ansamblul dialectelor, evoluția labiovelarei este condiționată de vocala care urmează (labială înainte de **a** şi **o**, dentală înainte de **e** şi **i**, velară înainte de **u**).

labiala sonoră ***b**

PIE ***belo-** „forță": lat. **dē-bilis** „lipsit de forță", gr. **βέλτερος** „mai tare", „mai bun", scr. **balam**, v.sl. **boljijĭ**.

Labiala sonoră este bine atestată în limbile individuale, dar reconstituirea ei în limba sursă este îngreunată de faptul că termenii nu acoperă întregul domeniu indo-european, limitându-se cel mai adesea la un grup de limbi învecinate; se adaugă la aceasta dificultățile fonetice de detaliu care afectează termenii respectivi. Un exemplu simplu este cel al plantei numite în latină **cannabis** (în latina vulgară **canabum**), termen împrumutat clar din greacă (**κάνναβις**) şi care ar putea fi la rândul său un împrumut dintr-o limbă ne-indo-europeană.

Îndoielile care îngăduie să se presupună absența unui fonem dintr-un sistem atât de echilibrat cum este cel al oclusivelor nu puteau rămâne fără urmări. Rezolvarea impasului (care este unul de tipologie lingvistică) se poate face în principiu pe două căi. Prima cale este pur şi simplu ignorarea consecințelor pe care le are asupra inventarului

fonetic proto-indo-european constatarea că acest fonem are o frecvență redusă; această ignorare este justificată de oscilațiile mari care există la nivelul frecvenței, atât între foneme, cât şi, în cazul fiecărui fonem în parte, între limbi diferite. Se constată, de pildă, faptul că multe limbi au lipsuri[31] în sistemul lor fonetic, cel mai adesea **p** sau **g**. A doua cale este asumarea consecințelor şi regândirea întregului sistem fonetic indo-european. Absența lui ***b** din centrul sistemului de oclusive reconstituit pentru limba sursă reprezintă unul dintre stimulentele ce au dus la viziunea fundamental schimbată asupra ansamblului fonetic, care este teoria glotalică. Dacă se acceptă acest tipar de reconstituire, atunci sunetul care lipseşte din sistem nu mai este ***b** ci ***p**^{h} (sau ***p**), ceea ce este tipologic mai uşor de acceptat. La aceste interpretări se adaugă o propunere interesantă şi elegantă[32]: pre-PIE ****b** nu ar fi dispărut (ca ***p** în celtică), ci s-ar fi contopit cu ****w** (articulat bilabial, ca şi **b**); faptul este susținut de observația că ***w** e singura sonantă proto-indo-europeană care apare în rădăcini în grupuri consonantice împreună cu o altă sonantă (***wr**-, ***wl**-, ***wy**-) şi este întotdeauna primul element în grup – or, grupurile de oclusivă plus sonantă sunt frecvente. În acest caz am avea de-a face nu cu un dezechilibru în repertoriul oclusivelor, ci cu urmările unei evoluții fonetice timpurii. Sigur că această variantă de interpretare nu înseamnă decât plasarea semnelor de întrebare într-un alt palier cronologic şi, în fond, chiar şi fonetic, de vreme ce nu ne poate fi limpede motivul care a determinat instabilitatea acestei oclusive.

[31] Sihler § 142; Mayrhofer nota 32, p. 99: în Lifu (Loyalty Islands) există **/p/,** în schimb **/b/** apare doar în cuvintele împrumutate din alte limbi.

[32] *Vide* Sihler §142.

dentala sonoră ***d**

PIE ***dekm** „zece”: lat. **decem**, gr. **δέκα**, ved. **dáśa**, v.irl. **deich**, got. **taihun**, lit. **dẽšimt**.
PIE ***domos** „casă”: lat. **domus**, gr. **δόμος**, scr. **damas**.
PIE ***ed-** „a mânca”: lat. **edō**, gr. **ἔδομαι** (viitor), scr. **ad-mi**, got. **itan**.
PIE ***sed-** „ a şedea”: lat. **sedeō**, gr. **ἕζομαι** (<***sed-y-**), scr. **asadat**, got. **sitan**.

O serie de termeni latineşti prezintă lichida **l** acolo unde comparaţia indo-europeană ar fi impus dentala sonoră; aceste cazuri sunt interpretate ca forme dialectale, datorate unor împrumuturi din sabină. Acestui „**l** sabin” i se datorează fonetismul cuvintelor: **lingua** (faţă de un vechi **dingua**), **lacruma** (faţă de un vechi **dacrima**, echivalentul gr. **δάκρυμα**), **oleō** şi **olfaciō** faţă de **odor**, **odēfacit, odium** (cf. gr. **ὀδμή**); în mod similar, **Vlixēs** este forma latinizată a variantei greceşti dialectale **’Ολυσσεύς** pentru **’Οδυσσεύς**.

velara sonoră ***g**

PIE ***yugom** „jug”: lat. **iugum**, gr. **ζυγόν**, ved. **yugá-**, v.sl. **igo**.

g´

PIE ***g´en-** „neam”: lat. **genus**, gr. **γένος**, ved. **jánas**, av. **zan**.

labiovelara sonoră ***g^{w}**

PIE ***g^{w}em-** „a veni”: lat. **uenib** (< ***wemyō**), gr. **βαίνω** (< ***banyō, *bamyō**), got. **qimam**, scr. **gamat** (conj.), av. **jamaiti**.
PIE ***g^{w}īwos** „viu”: lat. **uīuos**, osc. **biuus** (pl.), gr. **βίος** „viață”, got. **qius**, v.irl. **beo**, scr. **jīvas**, lit. **gývas**, v.sl. **živŭ**.
PIE ***g^{w}ou-** „vită”: lat. **bōs** (termen de origine dialectală), gr. **βοῦς**, v.irl. **bó**, v.engl. **cū**, scr. **gaus**, arm. **kov**.

labiala aspirată ***b^{h}**

PIE ***b^{h}er-** „a duce”: lat. **ferō**, gr. **φέρω**, scr. **bharati**, got. **bairan**, v.irl. **berith**.
PIE ***H$_2$orb^{h}o-** „a fi lipsit de”: lat. **orbus**, gr. **ὀρφανός**, arm. **orb**.
PIE ***alb^{h}o** „alb”: lat. **albus**, gr. **ἀλφός**.
PIE ***b^{h}end^{h}-** „a lega”: lat. **of-fendix** „panglică sacerdotală”, gr. **πεῖσμα** „funie”, **πενθερός** „socru”, scr. **bandh-** „înrudit”.

Labiala aspirată are în latină reflexul **f** (fricativa labio-dentală) în poziție inițială. În poziție medială, își pierde marca de aspirație, fiind reprezentată de sonora corespunzătoare; este însă frecvent restaurat, prin acțiunea analogiei, ca **f**.

dentala aspirată ***d^{h}**

PIE ***d^{h}eH$_1$-** „a pune”: lat. **fēcī** (perfect), gr. **τί-θημι**, ved. **dádhati**, v.sl. **dĕti**.

PIE *$\mathbf{d^huHmos}$ „abur, fum”: lat. **fūmus**, ved. **dhūma**-, v.sl. **dymŭ**, lit. **dúmai** (pl.), gr. **θυμ-ιᾶσθαι** (-ū-)„a afuma”; este posibilă şi alăturarea gr. **θυμός** (-ū-), cu un sens distinct („curaj”).

PIE ***med^{h}yos** „mijloc”: lat. **medius**, osc. **mefiaí**, gr. hom. **μέσσος** (< ***** **μεθjος**), scr. **madhyas**, got. **midjis**.

PIE ***H$_2$eyd^h-** „a arde”: lat. **aedēs** „cămin”, gr. **αἴθω**, ved. **idh-**.

PIE ***rewd^h-** „roşu”: lat. **ruber** (**rūfus** e un împrumut dialectal), gr. **ἐρυθρός**, ved. **róhita**.

PIE ***wrd^h-** „cuvânt”: lat. **uerbum**, umbr. **uerfale**, got. **waúrd**, lit. **vardas**.

Dentala aspirată, ca şi labiala corespunzătoare, are în latină reflexul **f**, dacă se află în poziție inițială. În poziție medială, rezultatul este o sonoră articulată diferit în funcție de contextul fonetic: **b** lângă **r**, **l** sau **u** (scurt sau lung) şi **d** în rest. Prin recompunere, apare frecvent **f** analogic în interiorul cuvântului (e.g. **re-ferō**).

velara aspirată ***g^h**

PIE ***d^{h}eig^h-** „a modela”: lat. **fingō**, **figulus**, **figūra**, gr. **τεῖχος** (< ***t^{h}eik^{h}os**) „zid”, got. **ga-digan** „a construi din argilă”, arm. **dizanem**, av. **pairi-daēza** „îngrăditură”, scr. **dēhmi**.

$g^{\acute{}h}$

PIE **$g^{\acute{}h}$iom / $g^{\acute{}h}$im** „iarnă", „zăpadă": lat. **hiems**, gr. **χιών,** scr. **heman** „iarna", av. **zya**, v. sl. **zima**, arm. **jmern**, hit. **gimmanza**.

labiovelara aspirată ***g^{wh}**

PIE ***g^{wh}er-** „cald", „căldură": lat. **formus**, gr. **θερμός**, m.irl. **gorim** „încălzesc", scr. **gharma-**, arm. **jerm**, v.sl. **gorēti**, lit. **garas** „abur", v.prus. **gorme**.
PIE ***snig^{wh}-** „zăpadă": lat. **niu-** (nom. **nix** < ***sniks** < ***snig^{wh}-s**), gr. **νίφα**.
PIE ***d^{h}eg^{wh}-** „a arde", „a încălzi": lat. **foueō**, **fōmentum** (< **foui-**), **febris**, scr. **dahati** (< ***d^{h}ah-**, cu disimilare), av. **dažaiti**, lit. **degù**.

Observații generale asupra oclusivelor indo-europene

Oclusivele surde sunt cele mai rezistente. Ele se conservă ca atare peste tot cu excepția domeniului germanic, unde devin fricative; şi în armeană se schimbă în sensul acumulării trăsăturii de aspirație – fapt presupus şi în germanică drept prim stadiu în evoluția spre fricative. Este evident că aceste două abateri de la evoluția generală se încadrează în efectele mutației consonantice. În formele mai târzii ale limbilor indo-europene (romanice şi indiene, de pildă) ele suferă o puternică slăbire sau chiar dispar în poziții mediale şi finale; sunt însă

bine atestate în limbile vechi, cu excepţia situaţiilor în care se află în anumite grupuri consonantice sau în poziţie finală.

Oclusivele sonore s-au păstrat ca atare în majoritatea limbilor indo-europene, inclusiv în latina şi greaca din perioada clasică. Au devenit însă, în anumite condiţii, fricative – aşa cum sunt **β, δ, γ** în greaca modernă. Această schimbare a avut loc într-o perioadă timpurie în unele dialecte, în schimb în attica standard (şi în **κοινή**) probabil că nu s-a produs înainte de primul secol p.Chr., sau chiar mai târziu.

Şi în latină **b** a devenit o fricativă în primele secole creştine, situaţie atestată de unele limbi romanice; evoluţia este bine pusă în lumină în spaniolă, unde nu există nicio deosebire între reflexele proto-romanice ale sunetelor ***b** şi ***v**. În alte limbi, cele două sunete au rămas distincte la iniţială, dar s-au contopit postvocalic. Aşa este numele modern al aşezării italiene **Gubbio**, anticul **Iguuium**; la fel **rabbia** < p.romn.***rabya**, în contrast cu păstrarea distincţiei în it. **bile** < lat. **bi lis** „fiere" faţă de it. **vile** < lat. **uīlis „**ieftin"; o situaţie similară este atestată de formele româneşti **vine** < lat. **uenit** şi **berbec(e)** < lat. **ueruēce(m)**, atestat de altfel şi la Plaut cu fonetismul interior **-b-**: **uerbex**.

Fonetica seriilor de oclusive surde şi de oclusive sonore oferă destule certitudini; în schimb, seria aspiratelor impune o discuţie mai amănunţită, pentru că a avut parte de interpretări diferite. De vreme ce limbile individuale au un comportament divergent din acest punct de vedere, modelul propus pentru proto-indo-europeană a fost fie unul extins (două serii de aspirate: surde şi sonore), fie unul redus, cu alternativele: surde aspirate sau sonore aspirate. Acestor variante

merită să le fie adăugată una simplă şi plauzibilă: fonemele aspirate aveau ca marcă definitorie aspirația, nu prezența sau absența sonorității; în acest caz, sonoritatea putea fi influențată de mediul fonetic şi, mai departe, se putea fixa diferit (aspirat surd sau aspirat sonor) în diversele limbi indo-europene.

Reflexele seriei aspirate sunt: oclusive sonore aspirate în indiana timpurie, alături de care există, fără paralelă în spațiul indo-european, o a doua serie (oclusive surde); oclusive surde aspirate în greacă; fricative în italică (provenite poate din aspirate sonore). În altă parte a domeniului indo-european, au devenit oclusive sonore, chiar dacă lucrul acesta s-a petrecut cu două consecințe distincte: în celtică, baltică, slavă şi iranică, acestea (ca urmare a unor inovații care par independente) s-au contopit cu seria sonorelor proto-indo-europene; în germanică şi armeană ale au rămas distincte de oclusivele sonore proto-indo-europene, care au devenit oclusive surde (ca efect al mutației consonantice); pe de altă parte, rezultantele oclusivelor sonore în toharică şi anatolică nu pot fi luate în considerație cu certitudine din cauza neclarităților din sistemele lor grafice.

Dintr-o asemenea varietate de date este imposibil să se deducă precis valoarea fonetică în stadiul lingvistic anterior atestării. Termenul „sonore aspirate” şi redarea grafică obişnuită, pornind de la grafemele corespunzătoare sonorelor, reprezintă în mare măsură reminiscențe dintr-o perioadă mai veche a studiilor de indo-europenistică.

Ulterior s-a produs o regândire a sistemului de oclusive din limba de origine[33]. Principala problemă o reprezintă, din acest nou punct de vedere, nu oclusivele aspirate (care devin inteligibile prin refuzul de a reconstitui vreo trăsătură de sonoritate proprie), ci fonemele definite în mod tradiţional ca sonore simple. Experienţa limbilor vii sugerează că distribuţia oclusivelor sonore este doar într-o mică măsură restrictivă, în sensul că nu ar trebui să fie prea multe situaţii în care să nu poată apărea oclusivele sonore. Cu toate acestea, există o singură prezenţă sonoră în întregul sistem al desinenţelor proto-indo-europene: marca pronominală de nom. ac. sg. neut. ***-d** (e.g. lat. **id**). Un alt fapt remarcabil este că niciun radical cu bună atestare nu conţine două oclusive sonore. Dimpotrivă, celelalte două serii apar din abundenţă în desinenţe şi în sufixele primare şi secundare; în plus, există numeroase mărturii ale prezenţei în acelaşi radical a două asemenea foneme, de pildă ***pet-** „a zbura" şi ***$d^h eg^{wh}$-** „(a fi) cald".

O modalitate de a corecta asemenea discrepanţe este regândirea de ansamblu a valorilor fonetice, cum ar fi considerarea seriei sonorelor aspirate ca foneme care la origine erau sonore simple, iar seria tradiţională a sonorelor simple ca provenind din altceva – eventual sunete glotalizate sau (surde) aspirate. Oricum, tablourile de oclusive proto-indo-europene, aşa cum au fost ele propuse în formă nouă, generează destule întrebări în locul rezolvărilor pe care le oferă.

Oclusivele aspirate au devenit surde aspirate în greaca şi italica preistorice[34]. Ele au rămas aşa în perioada limbii greceşti clasice, devenind doar mai târziu

[33] Sihler § 133.
[34] Sihler § 135-136.

fricative. În italică trecerea la fricative s-a produs – cel puţin în poziţie iniţială – în vremuri preistorice; tot preistorică a fost schimbarea fricativei dentale (**þ**) la **f** şi o slăbire a fricativei velare (**χ**) la **h** (care uneori a dispărut). Pentru evoluţia limbilor italice pot fi presupuse următoarele trepte preistorice ale aspiratelor la iniţială de cuvânt:

bh > ph > f > f
dh > th > þ > f
gh > kh > χ > h

În poziţie medială, unde mărturiile indică tot **f** în sabelică, dar **b** sau **d** în latină, treptele care au dus la reflexele latine sunt un subiect controversat. Probabil că şi acestea au trecut prin stadiul de fricative (**f̣, þ, χ**): gr. **λίτρα**, numele unei monede siciliene, pare să confirme un italic preistoric ***līþrā**, etimon al lat. **lībra** (unitate de măsurare a greutăţii): dacă sursa împrumutului ar fi fost încă la stadiul * **līt^{h}rā**, forma greacă ar fi fost ** **λιθρα**, cu o oclusivă aspirată surdă. Un alt tip de mărturie pentru un timpuriu ***þ** e schimbarea ***sr** > lat. **br**[35], ca în **fūnebris** < ***fownes-ri-** (cf. **fūnestus**); această schimbare poate fi cu uşurinţă explicată dacă ***sr** s-a schimbat întâi la ***þr**, care a cunoscut apoi obişnuita dezvoltare a lui ***þ** la **b** lângă un **r**. Dezvoltarea umbriană a lui **-(n)f** din ***ns** (ca în desinenţa de ac. pl.) implică faptul că şi în sabelică ***s,** în anumite complexe fonetice, s-a contopit cu ***þ**.

> Fonemele notate în greacă prin **ϕ, θ, χ** erau oclusive surde marcate de o aspiraţie. În limbile care pot fi observate pe viu, atunci când există contrastul între oclusive simple şi aspirate, cum ar fi în limbile thai, xhosa sau hindi, aspiraţia este puternică. În inscripţiile greceşti arhaice de dinainte de introducerea semnului pentru **χ**, de pildă, exprimarea sa

[35] Sihler § 225.2

echivalentă era **ΓH, KH** sau complexul grafic **[**koppa + **H]**, ceea ce ar sugera rostirea fonemului respectiv ca oclusivă surdă urmată de o aspirație distinctă. Romanii au redat la început aspiratele grecești prin **p, t, c** apoi mai exact prin **ph, th, ch**. În cazul gr. **θ** și **χ**, notarea nu oferă nicio informație deosebită: de vreme ce latina în perioada istorică sigur nu avea nici **/ θ/**, nici **/ χ/**, romanilor le-ar fi fost extrem de greu să reprezinte aceste sunete dacă ar fi existat ca fricative în greacă. Dar redarea gr. **φ** prin lat. **p** mai degrabă decît prin **f** este o mărturie clară că sunetele grecești erau încă niște oclusive în vremea în care romanii au început să le noteze ca **ph, th, ch**.

În cele din urmă, **φ, θ, χ** au devenit cu adevărat fricative, ca în greaca modernă. Sunt semne că această schimbare s-a produs timpuriu în unele dialecte, de pildă în cel laconian, unde **θ** apare reprezentat prin **σ**. În attica standard și în **κοινή,** pronunțarea ca fricative nu a fost predominantă până prin primele secole ale erei creștine. Transcrierea lui **φ** prin lat. **f** în loc de **ph** nu se întâlnește până în sec. I p.Chr. și nu este consecventă până în sec. al IV-lea p.Chr.

Oclusivele surde aspirate în silabe succesive au fost reconstituite larg în proto-indo-europeană; în greacă însă (și același lucru se întâmplă și în indiană) asemenea secvențe au dispărut practic, prin intermediul disimilării: aproape invariabil, prima aspirată devine o oclusivă simplă; în greacă există câteva situații în care a doua oclusivă își pierde aspirația. Această dezvoltare este ușor vizibilă în formele reduplicate ale rădăcinilor care încep cu o aspirată, cum ar fi **τί-θημι, τέ-θηκα, πέ-φευγα**. Prima aspirată rămâne însă neschimbată atunci când a doua își pierde aspirația din cauza unui ***s** sau ***y** care urmează: așa **θρίξ,**

τριχός, din ***thrikhs**, ***thrikhos**; **ταχύς, θάττων**, ambele din ***thakh-**; **τρέφω, θρέψω,** ambele din ***threph-.** *Spiritus asper* provenit din PIE ***-s** arată efectele legii lui Grassmann: din ***seg'h-** „a poseda" prez. ***seg'hoH$_2$** > ***hekho** > disimilat la **ἔχω**, față de forma de viitor ***seg'h-s-** > ***seks-** > ***hekso** care rămâne **ἕξω**. Aceste evoluții prezintă însă multe excepții, ca urmare a regularizărilor.

Câtă vreme gr. **φ, θ, χ** în nume proprii şi în alte împrumuturi în latină erau reprezentate epigrafic prin **P, T, C**, nu se poate şti cu certitudine cum erau pronunțate. După 150 a.Chr., ele au fost reprezentate prin **PH, TH, CH**; aceasta reprezintă o mărturie a pronunțării lor în manieră grecească. Pronunțarea corectă a aspiratelor era atât de prețuită în cercurile înalte încât au fost introduse oclusive aspirate într-un mare număr de cuvinte de origine latină, probabil pe baza presupunerii unei surse greceşti. Cicero afirmă că s-a supus uzanței populare împotriva propriei sale judecăți în cazul lui **pulcher**, **triumphus** şi al altor cuvinte (puține la număr), dar susține cu tărie pronunția etimologică pentru **sepulcrum, corōna** şi **lacrima**, printre altele. O generație mai târziu, Quintilian respinge pronunțarea improprie a aspiratelor în (de pildă) **chorōna, praecho** şi **chenturio**. Inscripțiile şi manuscrisele furnizează multe mărturii ale unor asemenea întrebuințări, cel mai adesea **pulcher** — care încetase de fapt să mai fie o pronunție greşită, de vreme ce fusese acceptat în grafia oficială.

Ceva asemănător se găseşte în engleza modernă[36]. În vremea în care **th** — ca grafie şi în pronunție — a fost reintrodus în cuvinte de origine greacă ce fuseseră împrumutate prin intermediul latinei, cum ar fi **theater, throne** şi **Bartholomew**, a fost extins la unele cuvinte care

[36] Sihler §137.

erau într-adevăr de origine clasică, dar care nu aveau **th** în latină sau **θ** în greacă, de pildă în **anthem** (gr. **ἀντίφωνα** nom. pl., anterior împrumutat ca v.eng. **antefin**) şi **author** din v.fr. **autor**, lat. **auctor**. În engleza americană s-a ajuns pe aceeaşi cale la **Anthony** din lat. **Antōnius**, în vreme ce engleza britanică a păstrat pronunţia etimologică **/t/** (în pofida grafiei înşelătoare). Pentru **Thomas**, paradoxal, a cărui grafie este corectă (gr. **Θωμᾶς**), pronunţia n.eng. universală este **/t/**.

Oclusivele limbii latine

În limba latină, stabilirea inventarului oclusivelor este mai puţin dificilă decât reconstituirea sa pentru faza proto-indo-europeană. Există însă şi aici posibilitatea opiniilor divergente; Maniet[37], de pildă (dar şi alţii), înscrie în rândul oclusivelor şi nazalele:

Modul de articulare		Locul de articulare		
		labiale şi labiodent.	*dentale şi alveolare*	*"guturale"*
orale *(momentane)*	surde	**p**	**t**	**c (k, q)**
	sonore	**b**	**d**	**g**
nazale *(continue)*	(sonore)	**m**	**n**	**nϑ**

[37] Maniet § 8.

Pentru Serbat[38], oclusivele se ordonează simetric în două serii (surdă şi sonoră), cu câte patru puncte de articulare:

	surde	sonore
labiale	**p**	**b**
dentale (apico-alveolare)	**t**	**d**
palatale	**<k>** (notat **c**)	**g**
palatale cu apendice labiovelar	**k^{w}** (notate: **qu**	**g^{w}** **gu**)

Labiovelarele latine

Latină atestă în mod frecvent modificarea labiovelarei, fie în sensul pierderii apendicelui labial, fie în sensul generalizării acestuia în defavoarea velarei.

> Această evoluţie nu este singulară: greaca atestă în stadiul său cel mai vechi, miceniana, prezenţa labiovelarelor; ulterior aceste foneme complexe se realizează fie ca velare, fie ca labiale. De pildă, greaca micenian ă atestă forma **qa-si-re-u** (şi derivatul său **qa-si-re-wi-ja**) care reprezintă, după toate probabilităţile, echivalentul att. **βασιλεύς**; att. **γυνή** echivalentul său beoţian **βάνα** atestă tratamentul diferit al labiovelarei iniţiale, datorat vocalei următoare.

1. Labiovelara sonoră este menţinută ca atare numai când este plasată după o nazală (**unguem, ninguit**, faţă de **ueniō, niuis**).

[38] Serbat p. 33.

2. Apendicele labial dispare în latină înaintea consoanelor: **quīn(c)tus, coctus** în contrast cu gr. **πέμπτος, πέπτος grauis, grātus** față de osc. gen. sg. **brateis**; a dispărut de asemenea înainte de **u** sau **o**, fiind însă adesea refăcut prin analogie (**sequor, linquunt**).

3. La aceste situații de tratare particulară a labiovelarelor, se adaugă împrumuturile din dialectele învecinate, uneori cu paralelismul formei latine: **coquīna** şi **Quīnctius** alături de împrumuturile **popīna** şi **Pontius** (osc. **púntiis**); unii termeni sunt cunoscuți doar în formă dialectală (**bōs, lupus**); lat. **poena** (care reprezintă baza pentru numeroase derivate) este considerat un împrumut din gr. **ποινή.**

Evoluția romanică a termenilor cu labiovelare oferă un tablou relevant al acestor reflexe posibile: e.g. lat. **quattuor** > italiană **quattro**; franceză **quattre**; spaniolă **cuatro**; portugheză **quatro**; română **patru**.

Siflanta

Sistemul consonantic proto-indo-european are o reprezentare fricativă extrem de restrânsă în comparaţie cu complexitatea sa la nivel general. În unele limbi moderne, de pildă în engleză, fricativele reprezintă o treime din totalul consoanelor (opt din douăzeci şi patru), la care se adaugă două africate. Latina însăşi are trei fricative (siflanta **s**, labiodentala **f**, velara **h**). În contrast cu această situaţie, proto-indo-europeana avea în jur de douăzeci de consoane (s-a propus un total care variază între douăzeci şi cincizeci), între care o singură fricativă şi nicio africată.

Această fricativă a limbii de origine era siflanta dentala surdă **s**, a cărei variantă sonoră **z** pare să fi fost strict poziţională, apărând numai înainte de oclusive sonore; **z** este, etimologic, identic cu **s**: ***nizdos** „cuib” (lat. **nīdus**) = ***ni-sd-os** „loc de aşezare”, cuvânt compus din radicalul ***sd** / ***sed-** „a şedea” şi prepoziţia ***ni-** „jos” (scr. **ni-**).

s

PIE ***septm** „şapte”: lat. **septem,** gr. **ἑπτά** ved. **saptá**, v.sl. **sedm**, lit. **septynì**, got. **sibun**, v.irl. **secht**.

PIE ***spek-** „a privi”: lat. **speciō**, gr. **σκέπτομαι** (cu metateza **π/κ**), av. **spas-**, v.g.s. **spehōn**.

PIE ***esti** „este": lat. **est**, gr. **ἐστί** ved. **ásti**, got. **ist**, hit. **e-es±-zi**.

PIE ***snusos** „noră": lat. **nurus**, gr. **νυός**, scr. **snuṣā**, v.sl. **snŭcha**.

PIE ***ausōs** „aurora": lat. **aurōra**, gr. eol. **αὔως** (att. **ἕως**).

Tratamentul fonemului ***s** este mult diferenţiat în limbile individuale, conducând la rezultate diferite în funcţie de ambientul fonetic în care se află. În indo-iranică rămâne **s**, cu excepţia situaţiilor când este plasat după vocalele **i** şi **u**, după lichide sau **k**, când devine **š**, care în indiană evoluează ca siflantă cerebrală; în iranică ***s** se păstrează ca atare înainte de oclusivele surde, altfel de cele mai multe ori devine **h**. În slavă, ***s** de obicei este conservat; după **r, k, i, u** (şi, prin atracţie, şi în alte cazuri) devine **ch**, iar acesta înainte de vocale palatale trece mai departe la **š**. În lituaniană se păstrează uneori ca **s**, alteori ca **sz**. În germanică, rămâne **s** (**z** după legea lui Verner). Vechea irlandeză moşteneşte siflanta, care dispare însă intervocalic. În unele cazuri, încă din limba comună existau, în paralel cu formele care prezentau ***s** iniţial urmat de consoană, şi forme fără ***s**: gr. **τέγος - στέγος** lit. **stógas „**acoperiş", lat. **tegō < *(s)teg**; lat. **speciō**, dar scr. **paśyāmi „**văd" < ***(s)pek**; pentru aceste perechi de atestări se foloseşte termenul „**s** mobil", care reprezintă o simplă constatare, fără a fi o explicaţie autentică.

În greacă, ***s** slăbeşte la ***h** înainte de o vocală, cu excepţia situaţiilor în care este precedat de anumite consoane. În majoritatea dialectelor, acest ***h** a supravieţuit ca atare în poziţie iniţială, unde este cunoscut ca

πνεῦμα δασύ (*spiritus asper*) — prin acest termen poate fi identificat un fonem consonantic obişnuit, **[h]**, care nu are nicio trăsătură particulară cu excepţia faptului că în alfabetul atenian (ionic) nu era reprezentat prin nicio literă. Intervocalic, p.gr. ***h** dispare în toate dialectele greceşti, cu excepţia micenienei.

Schimbarea siflantei în ***h** era un fapt împlinit în miceniană şi, în consecinţă, este anterioară datei de 1200 a.Chr., putând fi o trăsătură proto-greacă. În greaca elenistică **h**, iniţial s-a păstrat p\nă în sec. al II-lea p.Chr., când inconsecvenţa notării sale indică faptul că dispăruse din limbă. Mărcile spiritului s-au păstrat până de curând în neo-greacă, mai bine de un mileniu după ce sunetul însuşi încetase să se mai pronunţe. O schimbare a unui ***s-** iniţial la ***h-** se mai vede în două limbi indo-europene învecinate cu greaca: iranica şi armeana (chiar dacă, în mod evident, data este mai târzie). Tot ulterioară şi, în plus, separată geografic (deci indiscutabil independentă) este schimbarea lui ***s-** la ***h-** în velşă.

Schimbarea lui ***s** la ***h** în greacă se produce şi în grupurile iniţiale ***sw-, *sr-, *sl-, *sm-** şi ***sn**, care au trecut evident printr-un stadiu în care au fost pronunţate ca sonante surde. Aceasta este probabil semnificaţia reprezentării lor în inscripţiile timpurii, anume **FH, PH, ΛH** etc., de vreme ce sunetele care aveau cu adevărat articularea **[hw], [hr], [hl]** s-ar fi notat **HF, HP, HΛ** etc. Acestea s-au dezvoltat în mod diferit: **FH** a devenit **[h]**, **PH** a devenit **ῥ-,** iar celelalte s-au contopit cu simplele **λ**-, **μ**-, **ν**-. Compusele şi formele augmentate sau reduplicate cu ***sr-, *sl-** etc. au în mod regulat -**ρρ**-, iar în textul homeric apar adesea -**λλ**-, - **μμ**-, - **νν**-; pentru acestea din urmă, atestările ulterioare prezintă doar - **λ**-, - **μ**-, -**ν**-.

În poziție intervocalică, ***s** a dispărut în greacă, trecând printr-o fază intermediară ***h** (în latină, unde trece de asemenea printr-o fază intermediară, devine **r**). Un exemplu îl constituie forma de genitiv singular a temelor în siflantă:
***genH$_1$esos, -es**: lat. **generis**; p.gr. ***genehos** > hom. **γένεος**, att. **γένους**; scr. **janasa**.

În unele categorii morfologice, **- σ-** intervocalic a fost restabilit în limba greacă prin regularizare; faptul explică aoriste ca **ἔλυσα, ἐφίλησα** după tiparul dezvăluit de **ἔδειξα**.

În latină, ***s** s-a conservat la inițială de cuvânt şi în unele grupuri consonantice. Între o vocală şi majoritatea consoanelor sonore, ***s** dispare, cu lungirea compensatorie a vocalei precedente (cum se vede, de pildă, la desinența nominală de acuzativ plural **-ns**, redusă la **-s** cu lungirea vocalei precedente: **pedēs**, **arborēs, arcūs, terrās, lupōs**). Cea mai importantă evoluție latinească a siflantei este cunoscută sub numele de „rotacism" şi constă în confundarea siflantei cu **r** atunci când se află în poziție intervocalică.

Rotacismul latinesc s-a produs fără îndoială cu o fază intermediară: ***z**. În oscă, schimbarea nici nu a mers dincolo de acest stadiu, după cum se vede din gen. pl. **-azum** = lat. **-ārum** (umbr. **-aru**). Nu există în latină nicio mărturie pentru articularea ca ***z**, dar mărturia oscă e în acord cu aşteptările: romanii au continuat să noteze fonemul ***z** prin litera **s** până când s-a confundat cu **r**; modificarea grafică nu se putea produce decât la ceva timp după ce ***z** s-a contopit cu **r**. Schimbarea la **r** era încheiată în sec. al IV-lea a.Chr., dar gramaticii şi autoritățile citează forme vechi cu **-s-**, ca **lases** (**Lārēs**) în *Carmen Aruale* şi **arbosem** (**arborem**). Aceste fapte sunt confirmate epigrafic (**VALESIOSIO** *Valerii* în

Lapis Satricanus, **IOVESAT** *iurat* pe vasul lui „Duenos"), iar L. Papirius Crassus îşi datorează faima istorică faptului că a fost primul membru al gintei Papiria care a notat numele **Papisios** cu **–r-**.

Rotacismul latinesc este un fapt fonetic cert. Aparentele excepţii, şi anume atestarea unui **-s-** intervocalic (**rosa, nisi, causa**) sau a unui **-r** provenit din **-s** în poziţie finală (**arbor, rōbur**) au în totalitate explicaţii clare — împrumuturi pătrunse în latină după ce legea fonetică a rotacismului îşi încheiase acţiunea (**rosa**), regularizare morfologică prin extinderea la nominativ a fonemului prezent (prin rotacism) în restul paradigmei (**rōbur**), cronologie relativă (**ni si** – compus după încheierea rotacismului; **caussa** – cu geminată siflantă care s-a simplificat ulterior), analogie (**po-situs**, poate şi **nisi** de mai sus). Trecerea lui **s** la **r** a fost uneori împiedicată de acţiunea disimilatorie a unui **r** următor, cf. **miser** sau **caesaries**, care nu au evoluat la ***mirer, *caerariēs; -s-** din aceste forme pare să fi redevenit surd atunci când sunetul **/z/** a dispărut din limba latină.

Sonantele

Alături de vocale şi consoane, exista în limba de origine o clasă de sunete cu realizare ambivalentă, vocalică şi consonantică, dependentă de contextul fonetic. Dubla posibilitate de articulare este perfect vizibilă la nivelul silabei, unde ele se pot alătura unei vocale sau, în absenţa acesteia, pot constitui centru silabic. Această situaţie, care a tins să dispară în limbile indo-europene individuale, nu este cu totul străină unor limbi moderne: de pildă **l** şi **n** în silabele neaccentuate ale unor cuvinte n.eng. ca **bottle** şi **hidden**, în care vocalele care apar în scriere nu corespund niciunui sunet pronunţat, ori **r** în toponimul disilabic **Brno**; limbile indiene moderne atestă cu consecvenţa valoarea vocalică a lichidei, care beneficiază de un semn grafic distinct. Toate acestea reprezintă realizări moderne ale sonantelor vocalice care, fără a avea o frecvenţă mare la nivel general indo-european, amintesc statutul originar al sonantelor.

> Limbile indo-europene atestă bine dubla realizare a lichidelor (***r *l**) şi nazalelor (***m *n**). Împreună cu aşa-numitele semivocale (***i/y** şi ***u/w**), acestea formează o clasă naturală, în care fonemele manifestă un comportament fonetic consecvent, caracterizat prin două trăsături:
> I. Formele consonantice apar lângă o vocală, cele vocalice în rest. De pildă, desinenţa indo-europeană de ac.sg. era ***-m** după o vocală, ***-m̥** (*id est* **m** „silabic", sau „vocalic") după o consoană, ca şi desinenţa de loc.sg., care era ***-y** după o vocală şi ***-i** după o consoană.

II. Sonantele alternează cu gradele pline, ***$^{e}/_{o}$r**, ***$^{e}/_{o}$l**, ***$^{e}/_{o}$m**, ***$^{e}/_{o}$n**, ***$^{e}/_{o}$y** şi ***$^{e}/_{o}$w** .

O prezentare mai amănunţită a distribuţiei formelor silabice ale sonantelor include următoarele situaţii:

1. între două oclusive sau între o graniţă de cuvânt şi o oclusivă: ***km̥tom** „o sută"; ***podm̥** „picior" ac.; ***n̥-podos** „fără picioare").
2. între o sonantă şi o oclusivă, laringală sau graniţă de cuvînt: ***wl̥k^{w}os** „lup"; ***wl̥H$_2$no-** „lână"; ***bheroym̥** pers. I sg.opt.; **piHwr̥** *gras*.
3. între o graniţă de cuvânt şi o oclusivă sau laringală: ***uk^{w}tós**, part. lui ***wek^{w}-** „a obişnui"; ***n̥Hwe(-óm)** ac.du. „noi doi" (ved. **āvām**).
4. între o laringală şi o oclusivă sau o graniţă de cuvânt: ***pl̥H$_1$u-** „mulţi", ***kr̥Hsron-** „corn".

În realizarea lor consonantică, sonantele lichide şi nazale sunt în general bine conservate în limbile indo-europene. (Cele două lichide se contopesc în indo-iranică, reflexul lor fiind întotdeauna **r** în iranică.)

lichida apicală consonantică ***r**

PIE ***rewd^{h}-** „roşu": lat. **ruber**, gr. **ἐρυθρός**, ved. **róhita-** (şi **lóhita-**), v.eng. **réad**, lit. **raūdas**.

PIE ***H$_3$rēg-** „a stăpâni", „rege": lat. **regō**, **rēx**, gr. **ὀρέγω**, ved. **rāj-**, v,irl. **rī** - gen. **rīg**.

PIE *$\mathbf{meH_2ter}$ „mamă”: lat. **māter**, gr. **μητηρ**, ved. **mātár-**, v.irl. **māthir**, v.isl. **mōðir**, lit. **móte**, v.sl. **mati** - gen. sg. **matere**, arm. **mayr**, toh. A **mācar**, B **mācer**.

PIE ***treyes** „trei”: lat. **trēs**, osc. **trís**, gr. **τρεῖς**, scr. **trayas**.

lichida laterală consonantică ***l**

PIE $\mathbf{*pleH_1}$ „plin”: lat. **plēnus, complēuī** „am umplut”, umbr. **plener**, gr. **πλη-**, ved. **prāṇa-**, v.irl. **līnaim**, arm. **lnowm**.

PIE ***lowko-** „lumină”: lat. **lucus**, epigr. **LOVCOM**, ved. **lōka-**, v.g.s. **lōh** (< ***lawka-**), lit. **laûkas**, toh. A **lok**, B **lauke**.

PIE ***kleu-** „a auzi”: lat. **clueō**, **inclūtus**, gr. **κλέ(F)ος**, ved.**śrávas-**, v.irl. **cloth**, v.g.s. **hliodar**, lit. **šlove-**, v.sl.**slovo-** „cuvânt”, arm. **low**, toh. A şi B **klaw-**.

Inventarul fonetic al latinei cuprinde două alofone ale lichidei **l**. Articularea diferită este condiţionată de contextul fonetic: **l** velar (*pinquis*) apare înaintea altor consoane, a vocalelor **a, o, u** şi în finală absolută; **l** palatal (*exilis*) apare în geminata **ll** şi înaintea vocalelor **e, i**. Articularea velară sau palatală a lichidei influenţează timbrul vocalei (scurte) precedente, e.g. **uolō < *welō** *versus* **uelim < *welim**, **facilis**, dar **facultas**[39].

[39] *Vide infra* p. 111.

nazala labială consonantică ***m**

PIE ***mūs-** „şoarece”: lat. **mūs**, gr. **μῦς**, ved. **mūş-**, v.g.s **mūs**, arm. **mowkn**.
PIE ***meH$_2$ter** „mamă”: lat. **māter**, gr. **μήτηρ**, ved. **mātár-**, v.irl. **māthir**, v.isl. **mōðir**, lit. **móte**, v.sl. **mati**, arm. **mayr**, toh. A **mācar**, B **mācer**.
PIE ***d^{h}uHmos** „abur, fum”: lat. **fūmus**, ved. **dhūma-**, v.sl. **dymŭ**, lit. **dúmai** (pl.), gr. **θυμός** „forţă vitală, spirit, suflu”, **θυμ-ιᾶσθαι** „a afuma”.

În finală absolută, nazala **-m** era slab articulată, rămânând probabil o simplă nazalizare a vocalei precedente: aşa se explică absenţa sa din inscripţiile latineşti arhaice. Ulterior a fost restabilită prin norma gramaticală, probabil fără a fi complet pronunţată în latina colocvială, după cum o atestă numeroase inscripţii şi moştenirea romanică. Slaba pronunţare a nazalei finale a avut importante consecinţe morfologice în latina târzie, pentru că a dus la suprapunerea formală a acuzativului şi ablativului, finalizată în sincretismul lor.

nazala dentală consonantică ***n**

PIE ***newo-** „nou”: lat. **nouus**, gr. **νέ(F)ος**, hit. **ne-e-u-it** (instrumental sg.), ved. **náva-**, lit. **navas**.
PIE ***d^{o}/$_{e}$H$_3$-no-** „dar”: lat. **dōnum**, gr. **δῶρον** (< ***doh$_3$-ro**, cf. arm. **towr**), scr. **dāna-**, v.ir. **dān-**, lit. **duonìs**, v.sl. **danĭ**.

Articularea sonantelor nazale urmate de o oclusivă este determinată de clasa căreia aceasta din urmă îi aparţine: labială, dentală, velară. Primele două nazale au semne grafice distincte în latină: labiala **m**, dentala **n**; grafia impusă de gramatici

nu reflectă întotdeauna pronunţarea reală, fiind preponderent analogică. Nazala velară, notată în greacă prin litera oclusivei velare (**γ**) nu are în grafia latinească tradiţională niciun semn particular (singura excepţie o constituie încercarea de reformă ortografică a lui Accius[40]).

semivocala posterioară consonantică ***w**

PIE ***weid-** „a vedea”: lat. **uideō**, gr. **(F)οἶδα**, ved. **véda**, got. **wait**, lit. **véidzmi**, v.sl. **vědě**.

PIE ***H$_3$ewi-** „oaie”: lat. **ouis**, gr.hom. **ὄις** (<**ὄϜις**), ved. **avi-**, hit. **ha-wi**, v.eng. **eow**.

PIE ***newo-** „nou”: lat. **nouus**, gr. **νέ(F) ος**, hit. **ne-e-u-it** (instr. sg.), ved. **náva-**, lit. **navas**.

semivocala anterioară consonantică ***y**

PIE ***yē/ěk^{w}-** „ficat”: lat. **iecur**, gr. **ἧπαρ**, scr. **yakṛt**, av. **yākarə**.

PIE ***yugom** „jug”: lat. **iugum**, gr. **ζυγόν**, ved. **yugá-**, v.eng. **geoc**.

Observaţii asupra semivocalelor consonantice în latină şi greacă

Perechea de sonante semivocalice are în limbile indo-europene o evoluţie mai timpurie decât a celorlalte sonante şi, poate tocmai de aceea, mai bine

[40] *Vide supra* p. 26.

diferenţiată. Nazalele şi lichidele îşi păstrează în general caracteristicile articulatorii, atât în realizarea consonantică, fixându-se la statutul de consoane nazale (**m, n**) şi lichide (**l, r**), cât şi în cea vocalică, în care rezultatul este, în majoritatea limbilor indo-europene, o vocală însoţită de sonanta consonantică respectivă. În schimb, semivocalele silabice au pătruns în inventarul de vocale al limbilor individuale, sporind triunghiul vocalic la un total de cinci foneme. Semivocalele consonantice, la rândul lor, cunosc în fazele lingvistice târzii articulări care le îndepărtează considerabil de sonantele originare. Această specializare a articulării vocalice şi consonantice, determinată la origine de contextul fonetic, este mascată în limba latină de grafia tradiţională, care foloseşte câte un singur semn grafic pentru **i** vocală şi **i** consoană [**y**], pentru **u** vocală şi **u** consoană [**w**] (cu majuscula corespunzătoare, acoperind deopotrivă valoarea vocalică şi consonantică: **V**). În limba greacă, semivocalele consonantice au ca reflexe diferite foneme (inclusiv fonemul zero).

> O lege formulată de Eduard Sievers se referă la alternanţa ***y / *iy** în poziţie medială în germanică; în varianta îmbogăţită cu observarea mărturiilor din vedică şi alte limbi indo-europene şi extinsă la ansamblul sonantelor este cunoscută ca legea lui Edgerton. Prin prisma acestui tip de evoluţie fonetică, se constată prezenţa unui tipar de realizare articulatorie a tuturor sonantelor silabice: trăsăturile articulatorii ale sonantei consonantice şi vibraţiile unei vocale.

În latină, semivocala ***w** s-a conservat ca fonem consonantic, tot aşa cum s-a conservat şi în greacă (**F**), dispărând însă timpuriu în dialectul ionic-attic, împreună cu semnul grafic corespunzător. Pierderea sa în latină înaintea unui **o** s-a produs anterior primelor texte; e.g. **deos < *dēos < *deywos** (cf. ved. **devá-**); **colō < *k^{w}elō** (cf. **inquilīnus**). Această evoluţie este adesea anulată prin refaceri

analogice, care uniformizează paradigmele sau restabilesc legăturile etimologice: aşa se explică dublarea paradigmei **deus - dīuus**.

Latina prezintă şi alte situaţii de pierdere a unui ***w** indo-european:

în poziţie iniţială, înainte de **r** sau **l**; transformarea pare să se fi produs încă din perioada italică: lat. **rādīx** < PIE ***wrād-ik-**, cf. gr. **ῥάδιξ, ῥίζα** (micenian**ă wi-ri-za**); lat. **lāna** < PIE ***w̥lHn-eH$_2$-**, cf. gr. dor. **λᾶνος**;

după labialele **p** sau **f**, indiferent de origine: lat. **forum** < PIE ***d^{h}worom**;

uneori în poziţie intervocalică, aşa cum o indică forma bine atestată **sīs < sī uis**.

Sonanta ***w** este unul dintre fonemele care exercită o influenţă puternică asupra ambientului fonetic în care se află. O astfel de influenţă, complexă, este demonstrată de transformarea ***dwe > bo**, bine atestată epigrafic: în secvenţa ***dwe** (**DVENOS**), semivocala impune modificarea locului de articulare a vocalei (**DVONORO**), iar mai apoi, articularea labială a oclusivei precedente; în cele din urmă, semivocala dispare: **bonus**.

Pronunţarea semivocalei consonantice ***w** a cunoscut transformări în istoria limbii latine. Mărturii diferite, credibile, indică pronunţarea sa ca sonantă, deci într-un mod foarte asemănător articulării vocalei; numai aşa se poate explica, de pildă, împrumutul germanic: lat. **uīnum** (termen din vocabularul mediteranean, v.gr. **(F)οῖνος**, hit. **wiyana-**, arm. **gini**) > got. **wein**, v.eng. **win** > n.eng. **wine**. În primele secole ale erei creştine, pronunţia a transformat fonemul moştenit în fricativă.

În greacă, litera **F** apare frecvent în mărturiile epigrafice ale celor mai multe dialecte; fac excepţie dialectul ionic-attic şi cel din Lesbos; numele ionic-attic al literei, descriptiv, („digamma"), este mărturia faptului că fonemul ajunsese necunoscut, iar semnul grafic însuşi nu avea o istorie continuă. Semivocala consonantică ***w** a dispărut mai întâi[41] în grupurile consonantice, pentru care mai există atestări numai în inscripţii foarte timpurii din câteva dialecte; a dispărut apoi în poziţie intervocalică şi, în sfârşit, în poziţie iniţială antevocalică, unde a supravieţuit în câteva dialecte până în sec. al II-lea p.Chr. Această cronologie se bazează pe mărturia epigrafică; în cazul dialectului ionic-attic, se stabileşte cronologia relativă urmărindu-se legile fonetice care au acţionat succesiv (e.g. gr.att. **κόρη** < **κόρFα** arată că **F** intervocalic a dispărut înainte de închiderea vocalei **ā** la **ē**.

În poziţie iniţială, reflexul grecesc al unui ***w** este uneori *spiritus asper*, fără ca această evoluţie să fie uniformă: e.g. PIE ***wid-tor** > **ἵστωρ** „om înţelept", dar, pe baza aceluiaşi radical, **οἶδα**.

Textul homeric, chiar dacă nu atestă în mod direct prezenţa sonantei ***w**, constituie un sprijin solid în reconstituirea istoriei sale: prozodia homerică indică, într-o manieră destul de fidelă, prezenţa lui **F** (care poate conduce la lungirea silabei precedente, împiedică eliziunea sau scurtarea antevocalică).

Cealaltă semivocală consonantică, ***y**, este de asemenea păstrată în latină (ca **i** consonantic) mai bine decât în greacă.

În poziţie iniţială ea are în greacă un reflex dublu: ca *spiritus asper* **[h-]** (uneori dispărut ulterior) sau ca **ζ**-. Numărul mărturiilor pentru

[41] Sihler § 187.

această evoluție fonetică este relativ scăzut[42], iar exemplele sunt echilibrat repartizate, fiind dificil să se stabilească o relație credibilă între cele două evoluții.

În poziție intervocalică,***-y-** a dispărut atât în latină, cât şi în greacă (fiind totuşi atestat de câteva forme miceniene):

PIE ***treyes** „trei": lat. **trēs** (< **trees**), gr. **τρεῖς** (dialectal: **τρης, τρεες**), ved. **tráyas**, v.irl. **trís** (< ***trīs** < ***trēs**).

Postconsonantic, ***y** se vocalizează în latină (e.g. **alius**; cf. gr. **ἄλλος**), în greacă se produc însă importante modificări, grupate sub numele „palatalizare"; palatalizarea greacă este un fenomen fonetic amplu, desfăşurat în două etape distincte („prima palatalizare" şi „a doua palatalizare") şi care, datorită frecvenței acestui fonem în sufixe, a avut ca urmare remodelarea întregii morfologii.

lichida apicală silabică ***r**

PIE ***kr̥d-** „inimă": lat. **cor** (< ***kord**), gr. **καρδία**, v.irl. **cride**, lit. **širdís**.

PIE ***tr̥s-** „a fi uscat": lat. **tostus** (< ***torstos**), ved. **tr̥şitá-**, v.eng. **þurst**.

PIE ***yek^{w}-r̥(t)** „ficat": lat. **iecur** (< **iecor**), gr. **ἦπαρ**, scr. **yakr̥t**, av. **yākarə**.

Reflexul latinesc al lichidei silabice **r** este **or**, ca în exemplele de mai sus, dar şi **ar**: **pariō, carō, grauis**; istoria mărturiilor de acest fel este diferit

[42] Sihler § 191.

interpretată; în greacă, reflexul este secvența vocală-consoană sau consoană-vocală, cu vocalism diferit în funcție de dialect: ionic-attic **αρ, ρα**, în restul dialectelor **ορ, ρο**. Observațiile sunt valabile şi pentru cealaltă lichidă silabică.

lichida laterală silabică ***l**

PIE ***mḷdu-** „moale": lat. **mollis** (< ***molwis** < ***moldwi-**), gr. **βλαδύς, ἀμαλδύνω** „a înmuia", ved. **mṛdú-**.

PIE ***telH$_2$** „a purta" – tema de prezent cu infix nazal ***tḷ-ne-H$_2$-**: lat. **tollō** „a ridica", gr. **ταλα-**, **τάλαντον** (<***tḷH$_2$-ont-**).

PIE ***g^{w}ḷH$_2$en-** „ghindă": lat. **glāns** (**gland-**), gr. **βάλανος** , lit. **gìle**.

nazala labială silabică ***m**

PIE ***dekm̥** „zece": lat. **decem**, gr. **δέκα**, ved. **dáśa**, v.irl. **deich**, got. **taihun**, lit. **dẽšimt**.

PIE ***g^{w}m̥-** „a merge": lat. **ueniō**, gr. **βαίνω** (< ***g^{w}anyō**).

PIE ***-m̥** (desinența de ac.sg. a temelor consonantice): lat. **-em**, gr. **-α**: **pedem, πόδα**.

nazala dentală silabică ***n**

PIE ***ten-** „a întinde" – part. ***tn̥-to**: lat. **tentus**, gr. **τατός**, ved. **tatá-**.

PIE ***tn̥nú / *tn̥new-*** „subțire” (rad. ***ten-***): lat. **tenuis**, gr. **τανα(F)ός** (< ***τανεFός**), ved. **tanú-**, v.eng. **þynne** (< ***þunwi**), v.sl. **tĭnŭkŭ**.

PIE ***nomn̥*** „nume”: lat. **nōmen**, gr. **ὄνομα**, scr. **nāma**, av. **nāma**, v.irl. **ainm** (< ***anmen** < ***anman**), hit. **la-a-ma-an** (lat. **-ō-** se datorează unei etimologii populare, care apropie **nōmen** de **(g)nō-** „a şti”, cf. **cognōmen**, cu **-g-** neetimologic).

Nazalele silabice dezvoltă aşadar în latină vocala **e-,** care joacă rol de centru silabic; greaca are din acest punct de vedere un comportament diferit, chiar surprinzător, prin înlocuirea nazalei silabice cu vocala **a**.

Observații generale asupra sonantelor silabice indo-europene

Sonantele silabice sunt parte componentă a inventarului fonetic indo-european. Limbile individuale prezintă un stadiu evoluat al acestor foneme; atestările se înscriu în trei linii de evoluție:

I. păstrarea distincției dintre articularea vocalică şi cea consonantică a sonantelor, fără alte modificări; latina, de pildă, conservă (chiar fără să folosească semne grafice diferite) semivocalele ***i** şi ***u**; sanscrita cuprinde în inventarul de foneme lichida ***r**, atât în seria de vocale, cât şi în cea de consoane, cu semne grafice diferite;

II. sprijinirea sonantei silabice, în manieră *samprasarana*, cu o vocală care să permită conservarea realității silabice chiar în condițiile în care sonanta nu mai era articulată vocalic; această vocală poate preceda sau poate urma sonanta, care ajunge să fie articulată consonantic; timbrul

vocalei este diferit de la o limbă la alta (în greacă, dialectele au comportamente diferite din acest punct de vedere) sau chiar, în interiorul aceleiaşi limbi, de la o pereche de sonante la alta (e.g. lat. **or, ol, em, en**);

III. înlocuirea sonantei silabice cu o vocală propriu-zisă: este un tratament limitat la spaţiul grecesc şi cel indo-iranic şi care se aplică numai nazalelor: ***m̥, *n̥ > a**; vocala rezultată este cu totul străină de trăsăturile articulatorii ale nazalelor şi este, de asemenea, vocala care nu intră în apofonia proto-indo-europeană.

În latină semivocalele silabice (**i** şi **u**) funcţionează ca vocale autentice şi erau percepute ca atare de vorbitori şi de gramatici. Se poate observa însă că modificările pe care le suferă aceste două vocale, mai cu seamă **i**, sunt mai puţin severe decât modificările pe care le suferă celelalte vocale ale latinei în silabe non-iniţiale. Este plauzibil ca această cvasi-imunitate la schimbare să se datoreze faptului că **i** are apertura minimă şi se află în imposibiltatea de a se supune tendinţei generale de închidere, pe care o manifestă celelalte vocale. Minima apertură este însă în sine o trăsătură care plasează aceste foneme la graniţa dintre vocale şi consoane.

Tratarea fonemelor **i** şi **u** printre vocale este riguros exactă într-o prezentare a foneticii limbii latine, chiar dacă din punct de vedere indo-european ele reprezintă o pereche de sonante silabice.

În privinţa laringalelor, dacă li se acceptă existenţa (asupra căreia nu planează atât îndoieli de principiu, cât îndoieli legate de trăsăturile concrete ale articulării lor), pare plauzibil să fie interpretate ca sonante, având aşadar posibilitatea de a se realiza vocalic sau consonantic, în funcţie de contextul fonetic. În poziţie vocalică, ele sunt dezvăluite de

arhetipul ***pHter**. În poziție consonantică, reconstituirea lor este mult mai dificilă şi este plauzibil ca reflexele să fi constat în modificarea trăsăturilor articulatorii ale fonemelor din preajmă ceea ce, în termenii uzuali ai gramaticii comparate, se numeşte „colorarea" vocalei alăturate.

O importantă secvență a interpretării sonantelor proto-indo-europene este prezența lor în complexele de foneme care s-au constituit în unități cu o existență proprie, diferită de a fonemelor componente. Aceste unități, *id est* diftongii, pot fi urmărite în variantele reale oferite de limbile atestate istoric, unde există cu certitudine diftongii alcătuiți din vocală şi semivocală (în ambele variante: **i** şi **u**). Este mai puțin sigură reconstituirea diftongilor cu sonantele nazale şi lichide, şi este încă şi mai incertă, cel puțin în perspectivă cronologică, realitatea diftongilor cu laringală.

Sonantele silabice, având un comportament vocalic, manifestă tendința general vocalică de a avea o pereche lungă. Faptul poate fi interpretat ca rezultat al lungirii compensatorii provocate de dispariția unei laringale (exact în modul în care vocalele simple ***a *e *o** au un dublet lung – ***ā *ē *ō** - provenit dintr-o secvență ***eH** etc.).

PIE ***gr̥H-no-**: lat. **grānum**, got. **kaurn**, lit. **zìrnis**.

PIE ***str̥H-to**: lat. **strātus**, gr. **στρωτός**, ved. **stīrṇá-**.

PIE ***pleH**-: lat. **plēnus**, gr. hom. **πλῆτο** (aor. med.).

PIE ***wl̥H-neH$_2$-**: lat. **lāna,** gr. dor. **λᾶνος**, att. **λῆνος**, hit. **hulana-**.

Mărturiile latineşti ale nazalelor silabice lungi sunt incerte; este posibil să facă parte din această categorie şi **māteries, nōtus**.

Vocalele

Limbile indo-europene oferă mărturii pentru trei timbre vocalice distincte (***e, *o, *a**). Există, de asemenea, mărturii clare privind existența a două serii de foneme vocalice: scurte şi lungi. Greaca pare să reflecte cu cea mai mare fidelitate vocalismul originar, indo-european. Considerat individual, pentru fiecare familie lingvistică în parte, inventarul vocalic prezintă importante deosebiri, care se reflectă în punctele de vedere diferite adoptate de comparatişti în definirea vocalismului indo-european. Limbile indo-iranice indică un singur timbru vocalic, **a** (**ē** şi **ō** funcționând ca diftongi) – este însă evident, pe baza comparației indo-europene, că acesta reprezintă un stadiu lingvistic evoluat; greaca şi latina au trei vocale distincte (**e, o, a**); în celelalte limbi indo-europene, **o/ō** şi **a/ā** s-au contopit, rezultatul fiind o vocală fie de timbru **o**, fie de timbru **a**, în funcție de familia de limbi şi de cantitatea vocalei (e.g. în limbile slave vocalele scurte **o** şi **a** s-au contopit ca **o** (scurt), cele lungi ca **ā;** în germanică şi în limbile baltice, rezultatele sunt diferite: vocalele scurte **o** şi **a** s-au contopit în **a** (scurt), cele lungi în **ō**).

Pentru proto-indo-europeană, modelul de reconstrucție la care se face cel mai des referire conține o unică vocală, de timbru indiferent, notată

convenţional ***e**. Teoria monovocalismului indo-european este strâns legată de teoria laringală, în absenţa căreia nu ar putea fi susţinută.

Schematic, seriile vocalice din limbile indo-europene sunt deduse din îmbinarea vocalei unice cu una din cele trei laringale, care dispare lăsând în urma sa reflexe ce „colorează" vocala şi, într-o succesiune dată (vocală urmată de laringală), o lungesc.

$H_1e > e$	**$eH_1 > \bar{e}$**
$H_2e > a$	**$eH_2 > \bar{a}$**
$H_3e > o$	**$eH_3 > \bar{o}$**

Modelul inventarului de foneme cu o singură vocală nu este susţinut de tipologia lingvistică[43].

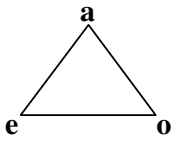

Triunghiul vocalic este definit în funcţie de locul de articulare (**e**: vocală anterioară sau prepalatală, **a**: medială, **o**: posterioară sau postpalatală) şi de gradul de apertură (**a**: deschisă, **e, o**: închise).

Diferite mărturii (epigrafice, evoluţii fonetice, moştenirea romanică) indică pronunţarea mai închisă a vocalelor lungi decât a celor scurte. Această realitate a vocalismului latinesc este bine susţinută de datele oferite de celelalte limbi indo-europene. Latina târzie oferă un tablou simţitor simplificat, prin anularea opoziţiilor de cantitate (**a, ā > a, ī > i, ū > u**) în favoarea opoziţiilor de apertură: **i** scurt şi **e** lung se contopesc ca **e** închis, **u** scurt şi **o** lung se contopesc ca **o** închis,

[43] V. Rosetti p. 32 *et passim.*

în vreme ce **e** scurt şi **o** scurt îşi păstrează timbrul, având deschiderea mai mare, proprie vocalelor scurte.

În latină (ca şi în greacă, de altfel) semivocalele silabice ***i, *u** sunt parte componentă a inventarului vocalic; de aceea, spre deosebire de celelalte sonante silabice, sunt prezentate aici în capitolul destinat vocalelor. Ele întregesc triunghiul vocalic, fiind cele mai închise (plasând astfel vocalele **e** şi **o** în zona de apertură medie), **i**, ca vocală anterioară şi **u**, ca vocală posterioară.

*e

PIE ***b^{h}er-** „a duce": lat. **ferō**, gr. **φέρω**, scr. **bharati**, got. **bairan**, v.irl. **berith**.

PIE ***esti** „a fi" (pers. III sg.): lat. **est**, gr. **ἐστί**, scr. **asti**, got. **ist**.

PIE ***gen-os** „neam": lat. **genus**, gr. **γένος**, scr. **janas-**.

În latină, ***e** moştenit este modificat uneori de contextul fonetic[44]:

- înainte de nazale velare: **tingō** (< ***teng-**; cf. gr. **τέγγω**); **quinque** (< ***penk^{w}e**; cf. gr. **πέντε**), poate şi **dignus** (indicat *exppressis uerbis* de gramaticii antici ca având **-ī-**) < ***dec-no-s**;
- lângă semivocala ***w**: **nouus** (< * **newos**; cf. gr. **νέ(F) ος**); **socer, socrus** (< ***swekuro-, *swekru-**; cf. gr. **ἑκυρός, ἑκυρά < *σFε-**); **bonus** (< **duenos**); **coquō** (< ***pek^{w}ō < *k^{w}ek^{w}ō**);

[44] Sunt înregistrate în această secţiune numai modificările care afectează vocala din silaba iniţială, celelalte urmând să fie discutate în cadrul modificărilor fonetice, în capitolele „Vocale scurte în silabe mediale" şi „Vocale scurte în silabe finale".

– înainte de **l** *pinguis*: **uolō** (< ***welō**; cf. **uelit, uelle**); **olīua** (< ***olaywā** < ***elaywā** < gr. **ἐλαίFα**).

*o

PIE ***oktoH** „opt": lat. **octō**, gr. **ὀκτώ**, scr. **aṣṭā**, got. **ahtau**, v.irl. **ocht**.

PIE ***owis** „oaie": lat. **ouis**, gr. **οἶς, ὄFις**, scr. **avis**, got. **awistr-**, lit. **avis**, v.sl. **ovĭca**.

PIE **pot-** „stăpân": lat. **potis** (**potis est > potest**), gr. **πόσις, δεσπότης**, scr. **patis**, got. **–faþ-**, lit. **pats**.

În latină, ***o** moştenit, în anumite contexte fonetice, tinde să se închidă la **u**:

– înainte de nazale: **multa** < **mol(c)ta**; comportamentul nu este uniform atestat: **longus, onus, domus**.
– înainte de **r** urmat de o consoană: **purpura** (< gr. **πορφύρα**); închiderea este regulată în sabină, în vreme ce în latină ar putea fi socotită doar consecinţa unei influenţe dialectale.

Alte modificări ale vocalei ***o** moştenite:

– **uertō, uersus, uester < uortō, uorsus, uoster** (forme atestate în textele vechi).
– **faueō** alături de forma veche **foueō**.

*a

PIE ***ag-** „a mâna": lat. **agō**, gr. **ἄγω**, scr. **ajāmi**.

PIE ***agr-** „câmp": lat. **ager**, gr. **ἀγρός**, scr. **ajras**, got.**akrs**.

PIE ***dacru-** „lacrimă”: lat. **lacrima** (< v.lat. **dacruma**), gr. **δάκρυ**, got. **tagr**.

Spre deosebire de celelalte două vocale (care nu sunt doar consecvent atestate, ci sunt şi instrumente morfologice al căror randament indo-european este bine susţinut, reprezentând grade apofonice), vocala de maximă deschidere este relativ slab atestată în ansamblul domeniului indo-european, atât de mărturiile lexicale, cât şi de cele morfologice.

***i**

PIE ***k^{w}is, k^{w}id** (pron. interogativ): lat. **quis, quid**, gr. **τίς, τί** (<**τιδ**), hit. **kwis, kwid**.

PIE ***widhewaH** „văduvă”: lat. **uidua**, scr. **vidhavā**, got. **widuwā**, v.sl.**vĭdova**.

***u**

PIE ***snusuH-** „noră”: lat. **nurus**, gr. **νυός**, scr. **snuşa**, v.g.s. **snur**.

PIE ***yugom** „jug”: lat. **iugum**, gr. **ζυγόν**, ved. **yugá-**, v.sl. **igo**.

PIE ***rewd^{h}-** „roşu”: lat. **ruber**, gr. **ἐρυθρός**, ved. **róhita**, v.sl. **rŭdrŭ**.

***ē**

PIE ***dheH-** „a pune, a face”: lat. **fē-cī** (perf.), gr. **τί-θη-μι**, scr. **da-dhā-mi**, got. **missa-dēds**.
PIE ***reHg-s** „rege”: lat. **rēx**, scr. **rājā**, v.irl. **rī** (gen. **rīg**).
PIE ***seHmi** „jumătate”: lat. **sēmi-**, gr. **ἡμι-**, v.g.s. **sāmi-**.

***ō**

PIE ***doH-** „a da”: lat. **dō**, **dōnum**, gr. **δί-δω-μι**, **ἔ-δω-κα**, **δῶρον**, scr. **da-dā-mi**, **dānam**, v.sl. **dati, darŭ**, lit. **dúoti**.
PIE ***oHku-** „rapid”: lat. **ōcior**, gr. **ὠκύς**, scr. **āśu-**.
PIE ***gnoH-** „a cunoaşte”: lat. **nōuī** (v.lat. **gnōscō**), gr. **ἔ-γνων, γι-γνώ-σκω,** scr. **jñāta-**, v.sl. **znati**.

***ā**

PIE ***maHter** „mamă”: lat. **māter**, osc. **maatreís** (gen. sg.), gr. att. **μήτηρ** (dor. **μάτηρ**), ved. **mātár-**, v.irl. **māthir**, v.isl. **māðir**, lit. **móte**, v.sl. **mati** – gen. sg. **matere**, arm. **mayr**, toh. A **mācar**, B **mācer**.
PIE ***swaHdu-** „dulce”: lat. **suāuis**, gr. att. **ἡδύς**, dor. **ἀδύς**, scr. **svādu-**, v.g.s. **s(w)uozi**.

Tratamentul ionic-attic al vocalei ***ā** constituie o modificare fonetică ale cărei efecte au dus la remodelarea temelor nominale în ***ā** (declinarea I, cu tradiționala compartimentare „**α** pur” *versus* „**α** impur”). Dialectul ionic a cunoscut o închidere a vocalei ***ā**, care a dus la confundare acesteia cu **ē**; dialectul attic a continuat transformarea

prin întoarcerea la ***ā** atunci când vocala era precedată de **ε, ι, ρ**. Fenomenul, cunoscut sub numele de „reversie attică”, era încheiat în sec. al V-lea a.Chr.

***ī**

PIE ***g^{w}iHw-** „viu”: lat. **uīuos**, scr. **jīva-**, v.sl. **zivŭ**, lit. **gývas**.
PIE ***wiHs** „forță”: lat. **uīs**, gr. **(F)ἶς**.

***ū**

PIE ***muHs** „şoarece”: lat. **mūs**, gr. **μῦς**, scr. **mūş-**, v.sl. **myšĭ**, v.g.s. **mūs**.
PIE *__d^{h}uHmos__ „abur, fum”: lat. **fūmus**, ved. **dhūma**-, v.sl. **dymŭ**, lit. **dúmai** (pl.), gr. **θυμ-ιᾶσθαι** „a afuma”.

Observații asupra opoziției de cantitate a vocalelor limbii latine

Determinarea cantității vocalice se poate face prin comparație indo-europeană, prin constatarea reflexelor romanice sau prin exploatarea informațiilor din interiorul limbii latine. Acestea din urmă se încadrează în şase categorii de mărturii.

1. Mărturiile epigrafice: indicarea vocalelor lungi prin *apex*, prin ***i longa*** şi prin *geminatio uocalium*.
2. Mărturia cuvintelor împrumutate în limbile europene care au păstrat distincția de cantitate; e.g. **(uia) strāta >** v.g.s. **strāz(z)a**, v.eng. **stræt** (n.eng. **street**).

3. Observaţiile directe ale anticilor; Cicero, de pildă, spune că **in-** şi **con-** erau pronunţate cu vocală lungă în compusele care începeau cu **s** sau **f**: **cōnseruō, cōnferō**.
4. Evoluţia fonetică în silabele non-iniţiale: **exāctus, intāctus** (faţă de **refectus < *refăctos**).
5. Evoluţia geminatei **ss**, care se simplifică numai după vocală lungă (e.g. **fūsus < *fūssus**).
6. Mărturiile oferite de scandare: silabele deschise pot da informaţii precise asupra cantităţii vocalei.

Diferenţa de apertură inerentă opoziţiei de cantitate vocalică poate fi redată printr-un triunghi vocalic mai cuprinzător:

ă ā

ĕ *deschis* **ŏ** *deschis*

ē *închis* **ō** *închis*

ĭ *deschis* **ŭ** *deschis*

ī *închis* **ū** *închis*

Mărturiile epigrafice, susţinute de cele romanice, atestă articularea oscilantă a acestor opoziţii complexe, în care se îmbină apertura şi cantitatea. Se constată frecvent în inscripţii notarea (sinceră) a unui **ē** *închis*, de pildă, ca **i**, sau, dimpotrivă, a unui **ĭ** *deschis* ca **e** – ceea ce indică favorizarea mărcii de apertură[45]. În latina populară se pare că s-au produs confuzii de timbru care au condus la apariţia unor vocale scurte închise:

[45] *Vide* V. Väänänen, p. 36-37, exemple epigrafice: **VECES** pentru **uicēs**, **MVNEREBUS, MVLIEREBVS** pentru **-ibus**; **PRINDERE** pentru **prēndere** (< **prehendere**).

ă ā

ĕ *deschis* **ŏ** *deschis*

ē *închis* **ō** *închis*

ĕ *închis*	**ŏ** *închis*
ĭ *deschis*	**ŭ** *deschis*

ī *închis* **ū** *închis*

În evoluția limbii, pierderea opoziției de cantitate s-a realizat treptat, cunoscând o fază intermediară în care se îmbinau mărcile de cantitate cu cele de apertură (implicit de timbru vocalic). În ansamblul domeniului romanic[46], evoluția vocalismului latinesc nu a fost unitară, conducând pe de o parte la apariția, în partea occidentală a Romaniei, la perechea vocalică **ɛ** [anterioară semideschisă] / [posterioară semideschisă], iar în partea orientală la un dezechilibru al triunghiului vocalic, în care vocala anteriooară semideschisă (**ɛ**) nu are o pereche posterioară.

Romania Orientală **Romania Occidentală**

a **a**

ɛ **ɛ**

e **o** **e** **o**

i **u** **i** **u**

[46] Vide S. Reinheimer Rîpeanu, p. 322-323.

Diftongii

Din punctul de vedere al proto-indo-europenei, se consideră diftongi toate secvențele stabile alcătuite dintr-o vocală urmată de o sonantă (lichidă, nazală, semivocală, eventual chiar şi laringală). În latină şi greacă sunt însă considerați diftongi numai cei formați cu o semivocală (***y** sau ***w**).

*ey

PIE ***ey** > v.lat. **ei** > lat. **ī**; gr. **ει**.

PIE ***deyk-** „a arăta": lat. **dīcō** (v.lat. **deicō**), osc. **deicum**, gr. **δείκνυμι**, ved. **dideśati**, got. **ga-teihan**.

PIE ***ey-ti** „merge" (pers. III sg.): lat. **it** (< **īt**), gr. **εἶτι**, scr. **ēti**, lit. **eit(i)**.

PIE ***deywos** „zeu": lat. **dīuus**, v.prus. **deiws**, lit. **dievas**.

Latina arhaică prezintă mărturii solide ale conservării acestui diftong indo-european; monoftongarea[47] (cu rezultatul **ī**) se produce abia în prima jumătate a sec. al II-lea a.Chr. La Plaut şi Terențiu grafia **ei** este folosită pentru diftongul p.ital. ***ey**, dar şi pentru reflexul unui ***ay** în silabă medială sau al unui ***oy** în silabă finală. Mărturiile epigrafice arhaice (**DEICERENT, FOIDERATEI**) indică faptul că nu se produsese contopirea cu **ī**, atestată mai târziu (începând cu

[47] *Vide supra* p. 13.

sec. al II-lea) prin notarea frecventă a unui **ī** prin **ei**; e.g. **AVDEIRE**. Confuziile care se constată în perioada arhaică susţin cel mult tendinţa de monoftongare la timbrul **e**, căci apare grafia **ei** pentru **ē** sau chiar **ĕ**.

> În greacă, monoftongarea la **e** lung închis se produsese în sec. al V-lea a.Chr., fără ca această evoluţie să fie reflectată de grafia conservatoare (care ajunge să noteze prin **ει** chiar şi un **e** lung care nu provenea din diftong); în epoca romană reflexele diftongului **ει** se contopesc cu **ī**, chiar dacă grafia nu indică în mod direct această evoluţie: grafia **τειμηϖ** pentru **τι μηϖ** este însă relevantă.

Utilizarea în latină a grafiei **ei** pentru un monoftong este frecventă în inscripţiile din vremea lui Cicero şi nu încetează nici în perioada augustană. Nu poate fi însă cert interpretată ca un indiciu asupra pronunţării, deoarece familiaritatea romanilor cu obiceiurile scrierii greceşti putea duce la constituirea unui model.

***ew**

PIE ***ew** > v.lat. **ou** > lat. **ū**; gr. **ευ**.

PIE ***yewk-** „a uni": lat. **iūmentum** (v.lat. **IOVXMENTA**), gr. **ζεῦγος**.

PIE ***deuk-** „a duce": lat. **dūcō** (v.lat. **doucit**), got. **tiuhan**.

PIE ***leuk-** „lumină", „a fi luminos": lat. **lūx, lūna** (< ***lowkksnā** < **lewk-sneH$_2$**), gr. **λευκός**, av. **raoχšnā**, ved. **rocati,** v.eng. **leoht**.

Latină atestă evoluţia timpurie a diftongului ***ew** la ***ow**, care se păstrează în oscă şi în latina arhaică, dar se confundă cu ***ū** pe la 200 a.Chr. Grafia **OV** apare

însă în textul (conservator) al inscripţiei *Senatus consultum de Bacchanalibus* (186 a.Chr.).

În greacă, diftongii **ευ** şi **ου** se păstrează distincţi.

***oy**

PIE ***oy** > v.lat. **oi** > lat. **oe**, **ū**; gr. **οι**.

PIE ***oy-no-** „unu”: lat. **xnus** (v.lat. **oino, oenus**), gr. **οι[νη, οι∴νο∀** („asul” la zaruri), got. **ains**, v.irl. **óen**.

În anumite contexte fonetice, diftongul italic ***oy** devine în latină **ī**:

– când este precedat de ***u**: PIE ***woyk-o-** „sat”: v.lat. **VECOS, VEICVS**, lat. **uīcus**, gr. **(F) οἶκος**; aceeaşi evoluţie se vede în termenul egeean ***woyn-o** „vin”: lat **uīnum**, gr. **(F) οἶνος**.
– între **l** şi o labială: PIE ***loyba** „libaţie”: lat. **lībāre**, gr. **λοιβή**.

În latină, acest diftong a tins să se monoftongheze; s-a menţinut însă ca diftong într-un număr restrâns de termeni (împreună cu unele derivate ale lor). Nu pare însă posibilă identificarea cauzelor care au împiedicat, în cazul acestui set limitat de termeni, monoftongarea. Observarea fonetismului lor nu permite stabilirea unei legi fonetice; situaţia este cu atât mai neclară, cu cât există şi termeni evident înrudiţi care prezintă monoftongarea. Una dintre explicaţiile date se sprijină pe ambientul fonetic: faptul că diftongul s-ar afla între o labială şi o dentală în aproape toate cazurile – excepţia o constituie **proelium** – probabil că nu este o simplă coincidenţă. Unii dintre termenii cu **-oe-** fac parte din vocabularul

tehnic sau poetic: **foedus** „tratat", **poena** „pedeapsă" sunt termeni de drept; acestuia din urmă îi stau alături verbul **pūniō** şi adverbul **impūne**, poate mai puţin tehnici datorită caracterului lor comun. **Poenus** este bine păstrat, mai ales ca termen metonimic pentru Hannibal, în schimb adjectivul **Poenicus** a devenit **pūnicus** (ca în **mālum Pūnicum** „rodie"). **Moenia** „ziduri" (dar verbul este **mūnīre**) a fost explicat, neconvingător, în contrast fonetic cu **mūnia** „îndatoriri"; un alt termen, arhaic, cu acelaşi sens (**moeros** „zid") are forma clasică **mūrus**.

***ow**

PIE ***ow** > v.lat. **ou** > lat. **ū**; gr. **ου**.
PIE ***klouni-** „coapsă" > lat. **clūnis**, scr. **śrōṇi-**, lit.**šlaunis**, v.g.s. **hlaun**.

Exemplele latineşti sunt considerabil multiplicate de evoluţia intermediară a diftongului ***ew** la **ou**.

Aceeaşi evoluţie la **ū** o are şi diftongul secundar **ou**: **prūdēns < *prouident-, nūndinae (NOVNDINVM) < *nouen-**. O direcţie diferită a monoftongării are ca rezultat **ō** în **mōtus < *mouetos**, **uōtus < uouetos**; explicaţia cea mai simplă este analogia.

În greacă diftongul este bine păstrat (distinct de **ευ**); în secolul al V-lea, **ου** se confundă cu **o** lung secundar, într-o evoluţie paralelă cu cea a diftongului ***ey**.

***ay**

PIE ***ay** > v.lat. **ai** > lat. **ae**; gr. **αι**.

PIE ***aidh-*** „ a arde, a fi cald”: lat. **aedēs** „cămin”, **aestus, aestās**, gr. **αἴθω**, ved. **ēdha-** „lemne pentru foc”, v.g.s. **eit** „rug”.
PIE ***daiweHr-*** „fratele soţului”: lat. **lēuir < *dēuir** (cu lichida iniţială probabil sub influenţă sabină; a fost explicată, prin etimologie populară, după **laeuus**: *quasi laeuus uir*): termen neliterar, cu **ē** rustic; gr. **δαήρ**, scr. **dēvar-**, arm. **taigr**, v.sl. **dēverĭ**, v.g.s. **zeihur**.

Dincolo de dificultăţile cu caracter general legate de vocala indo-europeană **a**, acest diftong[48] este relativ bine conservat în latina clasică (aşa cum este şi celălalt diftong în **a-**, ***aw**), cu unica observaţie a pronunţării mai deschise, care a dus la o modificare de grafie, **ai > ae**, similară evoluţiei **oi > oe**; această nouă grafie se fixează pe la începutul sec. al II-lea a.Chr. În forma **ae**, diftongul se păstrează în latina urbană educată până în perioada imperială, după cum reiese din afirmaţiile gramaticilor sau din unele împrumuturi timpurii (e.g. lat. **Caesar**: p.germ. ***kaysar-** > v.g.s. **keisur**). Monoftongarea sa s-a produs cu mult mai devreme în latina colocvială şi a condus la confuzia dintre **ae** şi **ē**, în varianta deschisă, situaţie neobişnuită pentru o vocală lungă şi care a condus la o reconturare asimetrică a triunghiului vocalic[49]. Aşa se poate explica faptul că reflexele romanice ale lui **ae > ē** se confundă cu cele ale vocalei scurte **e**, ca urmare a pierderii opoziţiei de cantitate.

***aw**

PIE ***aw** > lat. **au**, gr. **αυ**.

[48] *Vide supra* p. 12.
[49] *Vide supra* p. 99.

PIE ***H$_2$ewg-** „a creşte, a spori”: lat. **augeō, auxilium** „întărire”, gr. **αὔξω**, ved. **ójas-**, got. **aukan**, lit. **augti**.

PIE ***aus-** „a atinge”: lat. **hauriō**, gr. **αὕω, ἐξαύνω.**

PIE ***aus-** „ureche”: lat. **auris, auscultō**, got. **ausō**, lit.**ausis**.

Există similitudini previzibile între cei doi diftongi în **a**: relativ slaba atestare la nivel indo-european; conservarea diftongului în latina cultă, în vreme ce limba colocvială atestă monoftongarea timpurie, moştenită de limbile romanice. Această pronunțare populară stă la baza unei anecdote relatate de Suetoniu[50] în legătură cu împăratul Vespasian şi gramaticul Florus. Dintre limbile romanice, italiana atestă reflexe diferite pentru **au, ō** şi **o**; în rest, mărturiile (susținute şi de *Appendix Probi*) indică mai degrabă monoftongarea la **ō**: sp. **pobre < *pōperum < pauper**, rom. **ureche < *ōric(u)la < auriculum**; diftongul **au** este uneori păstrat în română (ca şi în sardă şi v. provensală), disociat însă heterosilabic: **aur** < lat. **aurum**.

Observații generale asupra diftongilor lungi indo-europeni

Existența diftongilor lungi este bine atestată de indo-iranică, unde s-a păstrat distincția între secvența alcătuită dintr-o vocală scurtă şi o sonantă şi secvența alcătuită dintr-o vocală lungă şi o sonantă.

Durata diftongilor echivalează cu durata unei vocale lungi, calculată convențional ca fiind dublul unei vocale scurte; aceasta din urmă

[50] *Vespasian*, XXII: *Mestrium Florum consularem, admonitus ab eo „plaustra” potius quam „plostra” dicenda, postero die „Flaurum” salutauit.*

Aceeaşi monoftongare populară a diftongului **au** explică şi modificarea gentiliciului lui P. Clodius Pulcher, fratele lui Appius Claudius Pulcher, în 58 a.Chr., atunci când a devenit tribun al plebei, în pofida originii sale patriciene.

> reprezintă unitatea de măsură: mora. Chiar dacă estimarea duratei nu poate fi altfel decât relativă, se conturează totuşi o certitudine: elementul vocalic poate avea întinderea de o moră (vocală scurtă) sau de două more (vocală lungă, diftong scurt, diftong lung). Distincţia dintre un diftong scurt şi unul lung este dată de raportul elementelor din interiorul diftongului; distincţia dintre, de pildă, diftongul scurt ***ey** şi diftongul lung ***ēy,** ambele având durata maximă (două more) este dată de durata intermediară, imprecis delimitată, a vocalei din diftongul lung, care este mai mare de o moră, fără a putea ocupa tot spaţiul de două more, destinat diftongului în întregime. Prezentând această graniţă atipică dintre elementele componente ale diftongului, secvenţele unitare alcătuite dintr-o vocală lungă şi o sonantă sunt instabile în aproape toate limbile indo-europene. Ele evoluează fie înspre echilibrarea diftongului (ca diftong scurt, deci cu o durată echilibrată a elementelor), fie înspre monoftongare (prin eliminarea sonantei şi extinderea duratei vocalei pe ambele more).

Cele două posibilităţi de rezolvare a instabilităţii diftongului lung sunt bine ilustrate de desinenţa de dativ singular a temelor în **-ā** în greacă şi latină:

PIE ***-āy**: lat.-**ai** (> **-ae**), gr. -**ᾳ**.

Latina nu are din acest punct de vedere un comportament consecvent, după cum o demonstrează forma cazuală corespunzătoare a declinării tematice, în care tratamentul latinesc şi cel grecesc coincid: lat. -**ō**, gr. -**ῳ**.

V. MODIFICĂRILE FONETICE

Moştenirea latinească a inventarului de foneme indo-europene indică un caracter relativ conservator. Latina este departe de modificarea fundamentală a sistemului oclusivelor, suferită de germanică şi armeană, ca urmare a ansamblului de legi fonetice cunoscute sub numele de mutaţie consonantică. A păstrat triunghiul vocalic, aşa cum numai greaca a mai făcut-o (cu opoziţia completă **a /o, ā / ō**), aşezându-se la polul opus uniformizării vocalice a limbilor indo-iranice. Pe de altă parte, consonantismul păstrează doar urme ale aspiratelor, iar diftongii manifestă o clară tendinţă spre monoftongare.

Inventarul fonetic este rezultatul unor legi fonetice, altfel spus al unor schimbări necondiţionate, care afectează fonemele indiferent de ambientul fonetic. Compararea termenilor din limbile indo-europene dezvăluie însă numeroasele efecte ale unor schimbări condiţionate de fonemele din preajmă sau de plasarea în cuvânt.

Conservatorismul relativ al inventarului fonetic al latinei în ansamblu este în parte anulat de situaţia vocalelor din silabele non-iniţiale; cu excepţia vocalelor din silabele iniţiale, care şi-au păstrat cu destulă fidelitate timbrul şi cantitatea, vocalele limbii latine reflectă un stadiu îndepărtat de cel al limbii de origine. Istoria lor poate fi reconstituită numai prin comparaţie indo-europeană.

Vocalismul

Particularitatea vocalismului latin nu poate fi explicată decât inductiv, deoarece lipsesc datele precise din interiorul limbii latine şi, mai ales, din celelalte limbi italice. Explicaţia se bazează pe două elemente:

1. conservarea diferită a vocalelor scurte din silaba iniţială faţă de celelalte, care prezintă tendinţa de a se închide sau chiar de a dispărea;
2. constatarea faptului că în alte limbi indo-europene tendinţa de „slăbire" (reducerea articulării, manifestată prin închidere sau chiar dispariţie) a vocalelor coincide cu absenţa accentuării silabei respective.

Din aceste două observaţii s-a dedus existenţa unei faze accentuale a limbii latine pentru care nu există dovezi directe: o fază în care accentul era fixat pe prima silabă şi, după toate probabilităţile, era un accent de intensitate.

Această ipotetică accentuare pe silaba iniţială se plasează cronologic în faza pre-latină, el nefiind o moştenire indo-europeană. O accentuare similară se constată în proto-germanică şi proto-celtică, ceea ce ar susţine prin comparaţie o retragere accentuală proto-italică. Celelalte limbi italice însă nu oferă niciun fel de informaţii referitoare la locul accentului, astfel încât datele se bazează în exclusivitate pe mărturiile latinei[51].

Existenţa unei faze în care pre-latina prezenta un accent de intensitate iniţial complică tabloul moştenirii accentuale în acest spaţiu indo-european. De la accentul muzical liber al proto-indo-europenei se putea trece relativ uşor, ca şi în

[51] *Vide supra* p. 46.

alte familii de limbi, la un accent muzical limitat, aşa cum este definit accentul latinei clasice. Prezenţa unei faze accentuale complet diferite, pe o întindere temporală restrânsă, este impusă de necesitatea de a explica situaţia vocalismului non-iniţial, dar nu este susţinută de mărturii directe. Probabilitatea ca această fază (datorată, eventual, influenţei substratului) să fie reală este bine susţinută de constatările făcută prin observarea directă a mecanismului accentuării: opoziţia dintre accentul muzical şi cel dinamic este una graduală, de vreme ce nu există accentuare exclusiv muzicală sau exclusiv dinamică. Cum raportul dintre cele două componente nu este rigid, poate prezenta fluctuaţii în istoria unei limbi, eventual până la inversare. Este posibil ca pre-latina să fi fost caracterizată printr-un echilibru fragil între accentul muzical şi cel dinamic; aşa s-ar putea explica succesiunea relativ rapidă a unor faze diferite de accentuare, de la proto-indo-europeană până în faza clasică şi, mai departe, o nouă răsturnare în moştenirea romanică (pentru care rezultatul extrem este cel al accentuării fixe din franceză).

Vocale scurte în silabe mediale

Vocalele scurte din silabele mediale au o evoluţie care le face să se confunde în mare măsură: p.ital. ***a, *e, *o, *u** au devenit **e**; acesta s-a menţinut ca atare în silabă închisă, dar s-a închis la **i** în silabă deschisă; ***i** se conservă apoape în toate situaţiile (*vide infra* p. **Error! Bookmark not defined.**) chiar şi în silabele închise.

Această tendinţă generală are trei situaţii particulare privitoare la rezultatul **e** al modificării vocalice:

1. **e** medial devine **o** (închizându-se mai departe la **u**) atunci când este urmat de **l** *pinguis* sau de ***w**;
2. **e** medial se conservă când este urmat de **r** (indiferent de originea sa);
3. **e** medial se închide la **i** atunci când urmează o nazală velară (*id est* nazală urmată de o velară).

Schimbările[52] acestea afectează nu numai moştenirea proto-italică a latinei, ci şi împrumuturile timpurii din greacă, ceea ce plasează graniţa temporală într-o fază apropiată de latina arhaică.

*e

[52] Sihler § 66.

legō: *eks-legō > ēligō.

teneō : *ad-tenēō > attineō; *ad-tentos > attentus.

regō: *com-regō > corrigō.

genus: gen. sg. ***genes-es > generis.**

sedēō: *ad-sedēō > assideō; *ad-sed-tos > assessus.

gr. **Σικελία:** lat. **Sicilia;** gr. **Σικελός:** lat. ***sicolos > siculus.**

gerō: *com-gerō > congerō.

ferō: referō

***o**

---

nouus: *nowo-tats > nouitas.

gr. **ἀγχόνη:** lat. **angĭna** (mai târziu: **angīna**).

gr. **Περσεφόνη:** lat. **Proserpina.**

***-foro** (gr. ***-φοόρος**) **> -fero: furcifer-, lūcifer-.**

aurum: *auro-fac-s > aurifex.

gr. **ἐπιστολή**: lat. **epistula.**

***a**

---

faciō: *re-faciō > refeciō > reficiō; *re-faktos > refectus.

agō: *ex-agō > exigō.

cadō: *ce-cad-ay > cecidī.

arma: *in-armis > inermis.

gr. dor. **μαχανή (mā-):** lat. **māchina.**

gr. **τάλαντον:** lat. ***talantom > talentum.**

pariō: *pe-par-ay > peperī.

tangō: *ad-tangō > *attengō > attingō.

taberna: contubernalis.

saltō: *en-saltō > *inseltō > īnsoltō > īnsultō.

gr. **κραιπάλη:** lat. **crāpula.**

domāre: *doma-way > domuī.

lauō: *eks-lawō > ēluō.

***i**

---

eō: i-tus: ad-i-tus.

cinis: gen. sg. **cineris.**

Faliscus: Faleriī.

linquō: re-lictus.

***u**

---

caput: gen. sg. ***caput-es >capitis.**

augur: v.lat. **auger, augeratus.**

cornu: *cornu-can > cornicen.

rumpō: surreptus.

arcus: arculus.

În poziție medială, atunci când urmează o consoană labială (**p, b, f, m**), se produce o confuzie de timbru între **i** şi **u**, explicabilă printr-o pronunțare intermediară, de *sonus medius*:

cap-: occupō / occipiō, anticipiō.

rap-: surrupuit / surripuit.

mancupium / mancipium.
possumus / legimus etc.
aurufex, pontufex / aurifex, pontifex.
proxumus, optumus / proximus, optimus.

Această articulare oscilantă sau intermediară a fost explicată în mai multe feluri. Recurgerea la definirea ca *sonus medius* este argumentată de mărturiile gramaticilor (Quintilian[53], printre alții) şi de reforma ortografică a lui Claudius, care impusese un semn grafic distinct pentru acest sunet (fapt ce poate fi interpretat însă şi ca rezultat al influenței exercitate de pronunția attică). Ca tendință generală, se conturează limitarea grafiei **u** la textele vechi (sau arhaizante) ale latinei şi fixarea ca normă clasică a grafiei **i**, ceea ce poate fi interpretat şi ca o evoluție fonetică de la **u** la **i**. Păstrarea unor cuvinte cu grafia **u** s-ar putea explica fie ca urmare a ambientului fonetic (ce nu poate fi însă definit precis), fie, mai plauzibil, ca un conservatorism selectiv: **possumus** (sub presiunea lui **sumus**)**, uolumus** (poate cu vocala tematică originară ***o > u**, conservată numai la câteva verbe foarte uzuale)**, postumus** (şi numele propriu **Postumus**).

[53] *Institutio oratoria* I, 4, 8.

Diftongi în silabe mediale

Vocala componentă a diftongilor are cel mai adesea un comportament care este compatibil cu cel al vocalelor scurte în silabe mediale; diftongii în **e** şi **o** se monoftonghează cu acelaşi rezultat ca în silabele iniţiale.

***ey > ī**
***ew, *oy, *ow > ū**

***en-deykō > indīcō.**

***en-dewkō > *in-doucō > indūcō.**

poena: impūne.

Diftongii în **a** din silabele non-iniţiale au un comportament diferit faţă de cei din silabele iniţiale, rezultatul fiind monoftongarea la unul din timbrele vocalice închise (**ī** sau **ū**).

***ay > ei > ī**
***aw > ū**

caedō: *ke-kayd-ay (perf.) > **cecīdī.**

gr. **ἐλαί(F)α**: **olīua .**

claudō: *en-klawdō > inclūdō.

Prezenţa diftongilor **ai** sau **au** în silabe mediale este explicabilă prin analogie, mai ales când este vorba de menţinerea transparenţei unui compus: **inaequalis, incautus**.

Vocale scurte în silabe finale

Vocalele scurte din silabele finale se comportă diferit în funcţie de caracterul deschis sau închis al silabei. În finală absolută (silabă deschisă), vocalele scurte ***e, *o, *i** devin **e**; ***a** şi, mai ales, ***u**, nu sunt bine susţinute de exemple. În silabă finală închisă, vocalele rotunde ***o** şi ***u** au acelaşi rezultat (**u**), iar ***e** şi ***i** devin **e**, care se închide la **i** înainte de orice consoană singură, cu condiţia să nu fie nazală: **e** se menţine aşadar atunci când este urmat de grup consonantic sau de consoană nazală.

*e

vocativul sg. al numelor tematice: **lupe** (cf. gr. **λύκε**).

imperativul verbelor tematice: **age, agite** (cf. gr. **ἄγε, ἄγετε**).

***dekm: decem**

genitivul sg. a temelor consonantice: **-is < *-es.**

pers. II şi III sg. ale verbelor tematice: **-is < *-esi, -it < *eti.**

*o

imperativul sg. mediu: ***-so > -re** (cf. gr. - (**σ**)**ο**).

pron. masc. **iste < *is-to.**

terminaţiile de nom. şi ac. sg. ale declinării tematice: **-us < -os, -um < -om.**

***H_2lyod: aliud** (cf. gr. **ἄλλο**, ved. **anyát**).

pers. III pl. a verbelor tematice: **-unt** (cf. gr. dor. **-οντι**, gr. att. **-ουσι**, ved. **-anti**).

***a**

***prismo-kap-s: prīnceps (capiō).**

***cornu-kan: cornicen (canō).**

***i**

***H_2enti: ante** (cf. gr. **ἀντί**, ved. **ánti**).

***mori: mare.**

***k^wim: quem.**

***mn̥tim: mentem.**

***u**

---

terminaţiile de nom. şi ac. sg. ale temelor în **u**: **-us, -um.**

Observaţii:

Unele cuvinte latineşti par să contrazică aceste reguli de modificare a vocalelor din silaba finală; ele sunt însă doar excepţii aparente:

- o finală latinească **-ĭ** poate apărea ca urmare a unei scurtări iambice, ca în **quasi**.
- la fel se explică finala **-ŏ**, ca în **cedo, modo** (< **-ōd**).
- forma adverbială **partim**, cu un vocalism final diferit de cel al substantivului corespunzător, ar putea fi explicată pornind de la o formă izolată **partīm**.
- **-a** în finală absolută nu este clar atestată; adverbul **ita** sau nom. sg. al declinării I, ori nom. pl. neutru sunt divers explicate.
- în limba latină, finala **-ĕs** provine dintr-o formă terminată în grup consonantic (simplificat ulterior), e.g. **hospes < *hospets < *hostpetis < *hosti-potis** sau **ades < *adess**, care este şi susţinut de analogie.
- **ūndecim** etc. are finala **–im** ca rezultat al unei metateze (< ***ūndicem < *oyno-dekm̥**).

Diftongi în silabe finale

PIE ***-ey**: v.lat. -**ei** > lat. -ī; dat. sg. al temelor consonantice: **mātrī**.

PIE ***-oy**: v.lat. -**ei** > lat. **ī**; nom. pl. al declinării tematice: **uīcī, aliī** (cf. gr. **οἶκοι, ἄλλοι**), dat. pl. al declinării tematice: **uirīs** (cf. gr. -**οις**).

PIE ***-ew, *-ow:** lat. **ū**; gen. sing al temelor în **u**: **manūs**.

PIE ***-ay**: lat. **ī**; pers. I sg. perf.: **peperī** (cf. fal. **peparai**); în monosilabice (care au de obicei un fonetism aparte) se poate conserva ca diftong **ae**: **prae** (cf. gr. **παραί**); **aquīs < *aquais**.

Observații asupra schimbărilor fonetice condiționate: analogia

Modificările fonetice pot fi împiedicate sau anulate de sentimentul lingvistic al vorbitorilor, care încearcă să mențină transparența compuselor şi coerența paradigmelor. Analogia este frecvent responsabilă pentru situațiile în care fonetismul nu poate fi explicat etimologic. De pildă, alternanța dintre **e** şi **i**, conformă fonetismului latinesc, din substantivele compuse cu radicalul **-cap-**

(**prīnceps / prīncipis**) sau **-fac-** (**artifex / artificis**) şi în multe altele (**mīles / mīlitis** etc.) a condus la constituirea unui model de declinare, în care nominativul are vocala predesinențială **-e-**, iar celelalte cazuri au vocalismul **-i-**. Pe baza acestui model s-a operat modificarea analogică a compuselor lui **dīcō**: **iūdex, index** etc., pentru care etimologia ar fi impus nominativul ***iūdix, *indix**. Direcțiile în care acționează aceste aranjări analogice nu pot fi întotdeauna urmărite cu precizie. Un exemplu îl constituie paradigma şi compusele verbului **gradior**: ele atestă inconsecvențe ale vocalismului care pot fi puse în seama analogiei: participiul aşteptat ar fi fost ***grassus**, cel în uz este însă **gressus** – poate sub influența participiului compuselor, e.g. **prōgressus**; tot participiul cu vocalismul (aşteptat) **-e-** ar explica tema de prezent a compuselor (e.g. **prō-gredior**), pentru care evoluția fonetică a vocalei **–ă-** în silabă medială ar fi dus la **ĭ**.

Sincopa şi apocopa

Vocalele scurte din silabele mediale şi finale suferă o reducere în latină, concretizată în articularea lor cu o apertură restrânsă. Situația extremă de reducere a vocalei este amuțirea sa; dispariția unei vocale este un accident fonetic, care poate fi constatat, dar care nu se produce obligatoriu atunci când se îndeplinesc anumite condiții fonetice. Termenii folosiți pentru dispariția unei vocale scurte precizează locul din cuvânt în care se produce: sincopa este dispariția unei vocale mediale, apocopa este dispariția vocalei aflate în finală absolută; afereza, pierderea vocalei inițiale, este un accident fonetic bine atestat de limbile romanice, dar care nu este prezent în latină.

Amuțirea vocalelor scurte s-a produs în faze diferite ale istoriei limbii latine. În perioada preistorică, cea în care se presupune că accentul marca puternic silaba

inițială, dispariţiile vocalice au afectat masiv vocabularul latin. Sincoparea reprezintă în sine un argument în favoarea existenței unei rostiri proeminente a silabei inițiale, pentru că altfel nu s-ar putea explica dispariţia unor vocale care, prin comparație lingvistică sau pe baza mărturiilor latinei clasice, era accentuată.

sincopă

***k^{w}ink^{w}e-dekm > *quīndicem: quīndecim.**

***deksiteros > dexter** (cf. gr. **δεξιτερός**).

v.lat. **balineum >** lat. **balneum** (cf. gr. **βαλανεῖον**).

***partis > pars.**

Cele mai multe dintre cuvintele sincopate sunt alcătuite dintr-un număr mare de silabe. La această structură silabică se referă o lege fonetică (aşa-numita „lege a lui Exon"), care constată că, în latină, în cuvintele tetrasilabice cu silabele mediale deschise scurte se produce sincoparea vocalei din silaba secundă. Legea cunoaşte numeroase excepții (dintre care unele sunt doar excepții aparente, explicabile printr-o cronologie relativă) şi, în orice caz, se aplică luând în considerație ansamblul paradigmei.

Sincoparea se produce cu regularitate în silabă finală în cuvintele care s-au constituit ca tipuri morfologice. Ele au în comun faptul că vocala scurtă care se sincopează sunt precedate de o lichidă (mai ales **r**): tipul **ager** (< ***agros**, cf. gr. **ἀγρός**) – **Alexander** (cf. gr. **᾽Αλέξανδρος**), tipul **acer** (< ***akris**); similar se explică exemplul de mai sus: **fers < *feres**.

apocopă

***eti > et** (cf. gr. **ε[ti**, ved. **áti**).

ab: cf. gr. **ἀπό.**

sub: cf. gr. **ὑπό.**

voc. sg. al tematicelor în **-r-**: **uir, puer** (cf. Plaut **puere**).

imp. tematice: **dīc, dūc, fac.**

Se deduce din exemplele de mai sus faptul că apocopa a avut urmări morfologice demne de semnalat. Întreaga flexiune verbală este marcată de apocopă: desinențele personale primare ***-si, *-ti, *-nti** au devenit în latină **-s, -t, -nt**; dat fiind caracterul spontan al dispariţiilor de vocale, această apocopă consecventă poate fi interpretată mai mult ca element morfologic, iniţiat de un accident fonetic. În domeniul numelui, clasa neutrelor cu tema în **-i** atestă, de asemenea consecvent, apocoparea cuvintelor mai lungi de trei silabe: **animal <** v.lat. **animāle**.

Caracterul accidental al dispariţiilor vocalice este bine pus în evidenţă de menţinerea unor forme originare alături de cele trunchiate. Situaţiile de felul acesta caracterizează mai degrabă sincopările sau apocopările de dată relativ târzie. Asemenea perechi de termeni pot apărea ca variante ale unui cuvânt (**cal(i)dus, sol(i)dus, sur(ri)gō, atque / ac, neque / nec**) sau în cadrul mai larg al unei familii de cuvinte: **ualidus / ualde** (la Plaut exista încă forma nesincopată a adverbului: **ualide**); **superus / suprā, suprēmus;**. **īnferus / īnfrā**.

Anaptixa

Fenomenul contrar dispariţiilor de vocale este anaptixa, apariţia unei vocale într-un grup consonantic[54] intervocalic (-**cl-, -bl** sau -**pl-**). Vocala este, în mod firesc, scurtă; timbrul său (**i** sau **u**) este determinat de tipul lichidei: *l exilis* impune

[54] *Vide infra* p. 125 alte modalităţi prin care latina dizolvă grupurile consonantice.

timbrul **i**, *l pinguis* impune timbrul **o**, care evoluează la **u**. Cum cele două tipuri de **l** sunt la rândul lor determinate de fonemul următor, rezultatul anaptixei este în armonie cu acesta. În greacă (unde, de altfel, grupurile consonantice sunt bine tolerate), fenomenul este rar.

PIE ***peH$_3$-tlo-**: p.ital. ***pōtlom > *pōclom >**lat. **pōcolom > pōculum.**
PIE ***fak-l-**: lat. **facilis; facul; facultas**.
gr.῾**Ηρακλέης**: v.lat. **HERCLE > *Hercolēs > Herculēs.**

Vocala anaptictică poate apărea şi în interiorul altor grupuri consonantice: **drachuma <** gr. **δραχμή**, v.lat. **techina** < gr. **τέχνη**.

Limba latină nu atest[un fenomen vocalic frecvent în greacă, cunoscut sub numele de „proteză vocalică" (bine cunoscut limbilor romanice): **ruber - ἐρυθρός, nōmen - ὄνομα, mulgeō - ἀμέλγω.**

Contragerea vocalelor

Contragerea este un fenomen fonetic bine atestat în ansamblul limbilor indo-europene; constă în tendința de a rosti împreună două foneme alăturate care au o trăsătură comună. Două vocale aflate în contact se contopesc într-una singură, a cărei durată acoperă ambele more ale vocalelor inițiale. Dacă cele două sunt de acelaşi timbru, rezultatul este în întregime previzibil. Dacă cele două vocale sunt distincte, contragerea trebuie văzută în două etape: etapa de aducere la un timbru comun a celor două vocale şi etapa contopirii lor. Cele două etape nu sunt

recognoscibile în atestările termenilor, dar procesul pare unul natural. Comportamentul vocalelor aflate în contact are o paralelă în asimilarea consonantică (*id est* articularea asemănătoare a consoanei învecinate).

> Greaca atestă faze distincte de contragere vocalică. Limba homerică nu cunoaşte aproape deloc contragerile; dialectul attic rezolvă însă prin contrageri întâlnirile de vocale provocate de dispariţia unei sonante sau a siflantei (e.g. gr.att. **γένους**, gr.hom. **γένεος** < ***genesos**).

În limba latină, principala sursă a secvenţelor vocalice o constituie dispariţia unui ***-y-** intervocalic; frecvent au dispărut şi ***-h-, *-s-** sau ***-w-** între două vocale identice. Contragerea se produce uneori şi în cazul compuselor cu **dē-, pro-** sau **co-** şi un cuvânt care începe cu o vocală.

Vocalele indentice se contrag având ca rezultat vocala lungă corespunzătoare.

***treyes: trēs** (cf. gr.att. **τρεῖς**, ved. **tráyas**).

***lawa-trīna-: lātrīna.**

***ko-opia: cōpia.**

***ne-hemō: nēmō.**

nihil / nīl.

audīuīt: audīt

Diftongul **ae** absoarbe vocala posterioară (**e, i**) care urmează (direct sau după dispariţia unui fonem intervocalic).

***pray-emiom (emō): praemium.**

***pray-habeō: *praehibeō > praebeō.**

Vocalele **u** şi **i** nu se contrag în această succesiune: **tenuis** (trisilabic); **monuī**; în schimb, **biga(e) < *dwi-yuga**, poate fi considerat rezultat al contragerii **–iu-** (Sihler § 88) sau un caz de sincopare (Ernout-Meillet s.u. *iugum*) a lui **u**.

Rezultatul contragerilor de vocale diferite favorizează uneori vocala aflată pe primul loc:

laudās < *laudā-es < *lawda-yesi.

mālō < *māolō < maguolō.

quārtus < *quaortos < *k^{w}awortos.

dēgō < *dē-agō.

dēbeō < *dēhibeō < *dē-habeō.

cōgō < *co-agō.

cōmō < *co-emō.

Alteori este favorizată vocala lungă sau contragerea se supune analogiei:

laudēs < *laudaēs < *lawdāyēs.

laudō < *laudaō < *lawdāyō.

Lungirea vocalelor în latină

În afara situațiilor de contragere vocalică, în latină vocalele se modifică şi în sensul sporirii duratei lor, ca urmare a unui fenomen fonetic cunoscut sub numele de „lungire compensatorie”. Acest fenomen poate fi înțeles numai din punctul de vedere al structurii silabice a cuvântului:

– grupurile consonantice, în general greu de pronunțat, au tendința de a se simplifica, reducându-se numeric;

– reducerea uneia sau a mai multor consoane are urmări asupra silabei precedente, care devine deschisă (având aşadar cantitatea vocalei pe care o conţine);
– transformarea unei silabe din închisă (*id est* lungă) în deschisă (*id est* potenţial scurtă, în cazul în care centrul său este o vocală scurtă) este împiedicată prin lungirea („compensatorie") a vocalei.

Grupurile consonantice care tind să se simplifice conţin o siflantă sau o nazală; ele pot fi mediale sau finale.

īdem < *is-dem.
sīdō < *si-sdō.
mālō < *mag(i)s-uolō.
ahēnus cf. umbr. **ahesnes**.
cēna cf. v.lat. **cesnas**, osc. **kerssnā-**.
cōmis cf. v.lat. **cosmis**.
equōs ac.pl. < ***equons**.
mēnsis (dar ital. **mese**, sp. **mes,** fr. **mois**): **sē-mestris**

Procesul fonetic de simplificare consonantică poate fi împiedicat sau anulat (prin revenire la forma iniţială) de analogie sau de nevoia de a păstra transparenţa cuvântului. Restabilirea grupului consonantic nu aduce întotdeauna după sine revenirea vocalei la cantitatea scurtă:

***consol >** v.lat. **cōsol** > lat. **cōnsul** (abreviat însă **cos.**).

De altfel, autorii antici observă lungirea vocalelor înainte de un grup consonantic alcătuit din nazală şi fricativă (**ns, nf**): **īnsānus, cōnsuēuit, īnfēlīx, cōnfēcit**. Lungirea se produce şi înainte de grupurile **nct** şi **nx: iūnctus, sānctus, cīnctus, coniūnxit**.

Lungirea înaintea grupului **mpt** (plauzibilă ca evoluție paralelă a nazalei **n**) este practic limitată la radicalul ***em-**: **ēmptus, sūmptus** etc.

Sursele antice indică şi cantitatea lungă a vocalei **i** în finalele: **-īgnus, -īgna, -īgnum**. Această informație este susținută de mărturia epigrafică a unor termeni cu *i longa*, care aveau etimologic **i** scurt: **SIGNVM, PRIVIGNVS, DIGNVS**[55].

Mărturiile epigrafice coroborate cu segmentele lexicale latineşti care permit stabilirea cantităților vocalice par să indice o tendință de lungire vocalică înainte de **r +** consoană: grafia **AARMIS** indică vocala inițială scurtă, împotriva etimologiei dezvăluite de tratamentul lui **-ă** în silabă medială: **inermis < *in-ărmis**.

Paradigmele verbale de tipul **ăgō / āctus** par să dezvăluie o lege fonetică („legea lui Lachmann") care indică lungirea vocalei atunci când oclusiva următoare îşi pierde sonoritatea. Această lege a fost formulată pe baza unui set larg de exemple (**lĕgō / lēctus, rĕgō / rēctus, tăngō / tāctus, uĭdeō / uīsus, căd**ō **/ cāsum**), fără a oferi însă explicații mulțumitoare pentru numeroasele excepții. Este mai plauzibilă interpretarea din punctul de vedere al morfologiei verbale, prin opoziția de cantitate vocalică la teme diferite[56].

Scurtarea vocalelor în latină

Vocalele s-au scurtat încă din preistoria latinei atunci când erau urmate de un grup alcătuit dintr-o sonantă şi o consoană. Pentru domeniul grecesc, acest tip de scurtare este cunoscut ca „legea lui Osthoff". În latină se aplică limpede numai în două secvențe, ambele implicând nazala **n**: **-nt-** şi **-nd-**.

---

[55] Despre transferul trăsăturilor de închidere asupra vocalei scurte **-i-,** cu efectul unei aparente lungiri, *vide* G. Creția, DIGNVS *et ses dérivés. Contribution à l'étude diachronique du lexique latin (I)*. În: Revue Roumaine de Linguistique, XXXI, 1986, 5; p. 429-438.

[56] *Vide* Leumann § 435.

laudant < *laudānt < *lawdāyonti.

monĕnt < monēnt <*moneyonti.

participiu: **amănt-, uidĕnt-**.

gerundiv: **amănd-, uidĕnd-**.

Este posibil ca tot prin legea lui Osthoff să se explice evoluţia desinenţei folosite în latină pentru dat. pl. al declinării tematice: ***-ōys > *-oys > *-eys > -is**.

Vocalele lungi se scurtează în general înainte de orice altă vocală (*uocalis ante uocalem corripitur*); se păstrează în contradicţie cu această lege un număr relativ mic de exemple (unele forme din paradigma verbului **fīō** şi genitivul pronominal **-īus**).

pius < pīus; fuit < fūit.

Chiar dacă poziţia antevocalică este mascată de prezenţa unui **h**, scurtarea se produce, demonstrând încă o dată slaba articulare a acestuia.

dehinc < dēhinc; dehīscō < dēhīscō.

Scurtarea poate afecta şi diftongii.

prehendō < praehendō.

Vocalele din silaba finală închisă se scurtează cu o singură excepţie: atunci când consoana finală este -**s**. Aceste scurtări s-au produs în etape diferite ale istoriei limbii latine. Cea mai veche este scurtarea înainte de **-m**, ceva mai târziu producându-se scurtarea înainte de **-t** şi, în fine (cu excepţia monosilabicelor, care întotdeauna au tendinţa de a nu se supune legilor fonetice), scurtarea înainte de **-r** şi **-l**.

Aceste scurtări finale au remodelat flexiunea latinei: e.g. ac.sg. al temelor în –**ā**, poate gen. pl. (care avea în limba de origine desinenţa **-ōm** sau **-om**), terminaţiile de pers. III sg. ale verbelor etc.

Vocalele din silaba finală deschisă s-au scurtat şi ele; exemplele de vocale lungi în finală absolută din latina clasică sunt explicabile prin cronologia relativă a acţiunii legilor fonetice: ablativul (şi formele adverbiale provenite de aici) avea în latina arhaică marca [vocală lungă+**d]**, iar, în momentul în care a dispărut consoana finală, legea scurtării vocalelor finale îşi încetase acţiunea.

În latina arhaică începe să acţioneze o lege de scurtare a vocalei finale din cuvintele disilabice care prezintă prima silabă lungă; legea este cunoscută ca „scurtare iambică" (*correptiō iambica*). Această scurtare este încă în curs de realizare în textele vechi, după cum dezvăluie scandarea plautină. Pare să fie o trăsătură de limbă vorbită care a pătruns în latina clasică, extinzându-se chiar de la cuvintele de formă iambică (disilabice) la perechi de silabe iambice în cuvânt (**pudīcitia: pudicitia**)[57].

Scurtării iambice i se datorează numeroase forme clasice:

duo (cf. gr.hom. **δύω**, ved. **d(u)vā**).

ego (cf. gr. **ἐγώ)**.

cedo < *ke-dō.

nisi < nisī < v.lat. **ne sei**.

quasi < quasī < v.lat. **qua sei**.

bene, male, modo < benē, malē, modō.

[57] Leumann § 121.

Tot prin scurtare iambică se explică formele pronominale **mihi, tibi, sibi** şi cele adverbiale **ubi, ibi**, care sunt folosite alături de vechile forme iambice, întâlnite mai ales la poeţi (probabil din necesităţi metrice).

Teatrul timpuriu atestă aplicarea scurtării iambice şi la cuvinte care s-au fixat în latina clasică, probabil sub presiunea analogiei, în altă formă: **bonis** ab.pl. (clasic **bonīs**), **boni** gen. sg. (clasic **bonī**), **amo** pers. I sg. (clasic **amō**).

Acest tip de scurtare nu afectează niciodată cuvintele cu structură spondaică: **octō, altē, prīmō**.

Consonantismul

Relativa fidelitate cu care latina clasică reflectă consonantismul indo-european, chiar din punctul de vedere al grupurilor consonantice sau al consoanei din finalul cuvântului, este în parte rezultatul presiunii exercitate de norma gramaticală asupra limbii care evoluase deja în direcţia simplificării consonantice şi a pierderii finalelor. Mărturiile latinei arhaice coincid din acest punct de vedere cu mărturiile mult mai târzii ale latinei postclasice, fapt explicabil numai prin continuitatea – fără întreruperi şi fără reversii – a latinei vorbite. Atestările epigrafice de tipul **COSOL** sau **SCIPIONE** pentru termeni care apar în latina normată în forma **cōnsul** şi **Scipiōnem** trebuie interpretate ca notări exacte ale pronunţării cu un consonantism simplificat, în care nazala nu este rostită ca fonem de sine stătător, ci constă de fapt într-o simplă nazalizare a vocalei precedente. Această evoluţie, coerentă cu direcţia de transformare a limbii latine şi regăsită în mărturiile de limbă colocvială şi târzie, a fost oprită şi supusă unui proces de reversie de către gramatici. Caracterul reversibil al procesului fonetic poate fi o simplă aparenţă a limbii scrise sau, cel mult, rezultatul unui efort lingvistic. Claritatea morfologică, simetria paradigmelor, transparenţa compuselor sunt bine servite de grafia normată a latinei clasice. Pronunţarea latinei culte probabil că era însă mai apropiată de firescul articulării, care este împlinit mai degrabă, de pildă, în forma atestată epigrafic **OPSIDES** şi susţinută de tratamentul grecesc al grupului **β + σ** ca **ψ** (= **ps**), decât de forma impusă de normă **obsides**.

Asimilarea

Cele mai multe dintre schimbările care afectează grupurile de consoane se datorează asimilărilor. Asimilarea este un fenomen fonetic bine reprezentat în toate compartimentele foneticii şi, nu mai puțin, bine reprezentat în ansamblul limbilor indo-europene. Asimilarea constă în rostirea cât mai asemănătoare a fonemelor alăturate. Ca fenomen general, poate fi recunoscut şi în rândul vocalelor, ori de câte ori acestea ajung să fie învecinate – din acest punct de vedere, contragerea este situația extremă de asimilare; vocala anaptictică de timbru **i** sau **u** este şi ea impusă de fonemul care urmează; monoftongările **ai > ē, au > ō**, pot fi de asemenea interpretate ca articulare asemănătoare a două foneme alăturate, încheiată prin contopirea lor la acelaşi timbru vocalic, pe durata a două more.

Asimilarea grupurilor consonantice este cu mult mai limpede, dată fiind complexitatea simetrică a sistemului de oclusive. Într-o secvență de două oclusive, în care fiecare se caracterizează prin locul de articulare şi prin modul de articulare, orice modificare datorată asimilării poate fi definită ca direcție de acțiune şi ca grad de realizare. Din punctul de vedere al direcției, asimilarea poate acționa dinspre prima consoană spre a două, menținând trăsăturile de articulare (asimilare progresivă sau „de întârziere") sau, dimpotrivă, poate afecta prima consoană, într-o pregătire a aparatului fonator pentru articularea celei de a doua (asimilare regresivă sau „de anticipație"). Asimilarea se poate realiza total, apropiind cele două consoane atât ca loc de articulare, cât şi ca mod de articulare, situație în care rezultatul este o consoană geminată; sau se poate realiza parțial, ducând

apropierea în articulare numai până într-un punct – şi, în acest caz, cele două consoane coincid fie ca loc de articulare, fie ca mod de articulare.

Privită din aceste două unghiuri, asimilarea suferită de **scriptus < -bt-** este o asimilare regresivă parţială (în modul de articulare, având ca rezultat două oclusive surde), iar **accipiō < -dc-** este o asimilare regresivă totală, implicând atât locul de articulare cât şi modul; **aggredior < -dg-** este un caz particular de asimilare regresivă, în care cele două consoane se caracterizează prin acelaşi mod de articulare, iar asimilarea locului de articulare, pe care o putem considera parţială, are ca rezultat o consoană geminată. În **fer-si > ferre**, pe de altă parte, se constată o asimilare progresivă totală.

Efectele asimilării pot fi împiedicate sau, mai adesea, ascunse de recompunerea termenilor, reflectată în grafie. Aşa se explică, de pildă, grafia bine atestată epigrafic (şi „corectă" gramatical) până târziu **adsum** şi **conlocō**, cu toate că este de aşteptat o pronunţie asimilată: ***assum, *collocō**, sugerată de altfel de textul lui Plaut.

Nu se pot stabili reguli pe baza cărora să se determine fonemul care îşi impune, într-un proces de asimilare, articularea, şi nici gradul în care se realizează aceasta. În general, latina atestă un număr mai mare de asimilări regresive.

secvenţe de oclusive:
oclusive diferite
scrībō: scriptus
agō: actus
uehō: uectus
coquō: coctus

unguō: unctus

sitis: *sitikos > siccus

***ad-kapiō > accipiō**

***ad-k^{w}aysō > acquirō**

***ad-gesō > aggerō**

***kwid-pe > quippe**

***ob-kaydō > occidō**

***sub-gesō > suggerō**

două dentale

patior: (*pat-to-s >) passus

sedeō: (*sed-to-s >) sessus

iubeōb (<*ieudh-): iussus

uertō: uersus

sallō (< *sald-): salsus

rādō: rāsus

ūtor: ūsus

claudō: clausus

tondeō: *tond-trī- > tonstrix

secvențe cu o siflantă:

oclusivă şi siflantă

scrībō: scrīpsī (cf. gr. **γράφω**: **γράψω**)

dīcō: dīxī (cf. gr. **δείκνυμι**: **δείξω**)

iubeō (<*ieudh-): **iussī**

lūdō: lūsī

siflantă şi consoană

***is-dem > īdem**

***funes-ri- > funebris**

secvenţe cu o nazală:

***supmos > summus** (cf. umbr. **somo**, gr. **ὑπό**)

***swepnos > somnus** (cf. gr. **ὕπνος**)

decet: dignus (< *dek-no-)

secō: segmentum (< *sec-mnto-)

noscō, v.lat. **gnoscō** (cf. gr. **γι-γνώσκω**)

***H_2etnos > annus**

secvenţe cu o lichidă:

***sed-la (sedeb) > sella**

***pōt-lom > pōclom > pōcolom > pōculum**

***fer-si > ferre**

***kom-rumpō > corrumpō**

***in-regō > irrigō**

secvenţe de trei sau mai multe consoane:

***eks-dewk- > *esdewkō > ēdūcō**

***aps-portō > asportō**

torqueō: *tork^{w}-mentom > tormentum;

***tork^{w}-say > torsī;**

***tork^{w}-tos > tortus.**

quīntus / quīnctus

Disimilarea

În limba greacă, disimilarea este un fenomen fonetic atestat cu regularitate în cazul succesiunilor de aspirate („legea lui Grassmann"); aceeaşi evoluţie este prezentă şi în vechea indiană.

În latină, disimilarea apare ca fenomen sporadic[58]:

merīdiēs < *medyo-diyēs

crūdus < *krowros

Unele fenomene de disimilare sunt atestate în faza preliterară, de pildă[59] transformarea sufixului -**āli-s** în **-āri-s** atunci când în radical se mai află o lichidă **-l-**: **cōnsulāris, mīlitāris, singulāris** (dar **mortālis, nāuālis, rēgālis**). Alte disimilări sunt proprii limbii vorbite şi sunt susţinute de limbile romanice, mai ales ca forme populare (e.g. **proprius, proprietās: propius, propietās –** atestate dialectal în spaniolă şi italiană, **proprio**, şi în franceza populară, **propiétaire**).

Epenteza

Grupurile consonantice nu sunt bine tolerate în limba latină (spre deosebire de greacă). Ele sunt rezolvate fie prin simplificare în sensul reducerii lor numerice sau în sensul asimilării (*vide supra* p. 132 sqq.), fie prin inserarea unei consoane

[58] *Vide supra* p. 13.
[59] *Vide* Väänänen p. 70.

suplimentare, neetimologice, într-o manieră care aminteşte fenomenul vocalic al anaptixei (*vide supra* p. 122 sqq.). Fenomenul epentezei se produce îndeosebi în grupurile **–ms-, -mt-, -mn-: compsī, sumpsī, comptus, sumptus**; în latina populară: **dampnum, hiemps, sompnus, columpna** pentru **damnum, hiems, somnus, columna**[60].

Metateza

Metateza este un fenomen fonetic slab atestat în latină. În ansamblul său, metateza este un tip de schimbare care se datorează unui accident de rostire şi, în consecinţă, nu se poate încadra în tipare precis delimitate. Greaca atestă o schimbare regulată a oclusivelor din succesiune [dentală + velară] în succesiunea [velară + dentală]: **τίκτω < *titkō** (cf. **τέκ-νον**). În latină nu există o metateză consecventă similară. Un exemplu (comun cu greaca) este termenul „lup”:

***wlk^{w}os > *luk^{w}os > lupus** (gr. **λύκος**).

Fenomene de metateză sunt atestate în moştenirea romanică, de pildă[61]

paludem: padūle(m) în latina târzie, **padule** în toscană,
pădure în română, **paule** în sardă.

Lungirea consoanelor

Consoanele lungi sunt reprezentate grafic prin dublarea literei corespunzătoare, de aceea se foloseşte şi termenul „consoane duble” sau „consoane geminate”).

[60] *Vide* Väänänen, p. 62.
[61] *Vide* Väänänen, p. 71.

Lungirea consoanelor este un fenomen sporadic în latină şi pare să fie însoţit de o scurtare a vocalei precedente (respectându-se şi de această dată economia silabei):

littera < lītera (v.lat. **LEITERA**)

Iuppiter < Iūpiter < *dyew-pHter

Scurtarea consoanelor

În latină, se produce cu regularitate scurtarea consoanelor lungi (*id est* simplificarea geminatelor) atunci când sunt precedate de o vocală lungă sau de un diftong, precum şi în poziţie finală.

***haussay** (perf.) > **hausī,** dar ***gessay** (perf.) > **gessī**

mamma: mamilla

canna: canalis

***farr- (< *fars-): farīna**

Singura consoană lungă care se menţine chiar după un element vocalic lung este **ll** (cu observaţia că grafia **ll** notează de fapt un *l palatal*): **nūllus, mīlle**. Acest din urmă termen a cunoscut o scurtare (de dată relativ târzie), în forma de plural: **mīlia < mīllia** (grafie atestată încă în *Monumentum Ancyranum*); la fel **paulum < paullum**, **uīlicus / uīlla**.

Scurtarea în poziţie medială este de data târzie, fiind încă menţinută grafia cu consoană dublă în perioada augustană; *Monumentum Ancyranum* atestă **CAVSSA**, dar şi inconsecvenţa **CLAVSSVM / CLAVSUM**. Cronologia relativă indică fără echivoc faptul că scurtarea consoanelor a fost ulterioară rotacismului (**causa < caussa** fiind un argument clar).

Consoanele finale

Consoana finală a unui cuvânt se află în latină într-o poziție slabă, fiind cel mai adesea incomplet articulată. Inscripțiile arhaice dezvăluie bine această tendință a consoanei finale de a dispărea complet, fără a lăsa în urma sa niciun reflex care să motiveze notarea grafică. Nefiind însă proprie unei singure consoane finale, această dispariție putea să afecteze considerabil înțelegerea limbii. Prin presiunea normei gramaticale, consoanele finale (ca şi unele dintre grupurile consonantice) sunt restabilite în latina cultă a perioadei clasice. Dispariția lor este înregistrată în latina colocvială şi devine definitivă în faza târzie a limbii, cu importante urmări asupra morfologiei (fiind unul dintre factorii care au condus la sincretismul cazurilor şi, în ansamblu, la trecerea de la un sistem morfo-sintactic sintetic la unul analitic).

-m

Nazala în poziție finală probabil că era reprezentată doar de o nazalizare a vocalei precedente, ceea ce a putut conduce la absența sa din mărturiile epigrafice ale latinei arhaice, chiar în cele mai îngrijite. La această mărturie grafică, se adaugă cea oferită de scandare: nazala finală nu contează ca element consonantic atunci când cuvântul următor începe cu o vocală, permițând eliziunea vocalei de dinainte sa; pe de altă parte însă, nu se poate presupune dispariția totală a nazalei finale, de vreme ce tot scandarea dezvăluie faptul că, atunci când cuvântul următor începe cu o consoană, nazala are darul de a închide silaba precedentă

(„face poziţie", având rolul obişnuit al unei consoane). Şi comentariile anticilor sugerează rostirea slabă a nazalei finale. Dispariţia sa este acceptată în latina clasică în unele formaţii rigidizate: **animaduertō (< animam aduertō), uēneō (uēnum eō)**.

-s

Siflanta finală[62] era slăbită în latina arhaică, după cum reiese bine din frecventa sa omitere din inscripţiile timpurii şi din faptul că în poezia arhaică adesea nu contează ca element consonantic. În vremea lui Cicero îşi recăpătase însă valoarea consonantică, după cum reiese din observaţiile pe care acesta le face. Probabil că nu este lipsit de semnificaţie pentru istoricul dispariţiei şi restaurării siflantei faptul că, dintre toate limbile romanice, italiana şi, cu precădere, dialectele sale care se află geografic cel mai aproape de Roma nu prezintă nicio urmă a siflantei finale, ceea ce ar putea fi interpretat ca o continuare a stadiului arhaic, considerat *subrusticum* de Cicero.

-t

Dentala surdă se sonorizează (**> -d**) în faza italică, după cum dovedesc formele verbale cu desinenţe secundare: **FECED, SIED** cărora li se opun desinenţele primare evoluate prin apocopă (***-ti > -t**): **IOVESAT, MITAT**. În latină, această distribuţie originară a desinenţelor verbale este atestată numai de inscripţiile arhaice; ulterior, sistemul verbal se modifică în sensul generalizării desinenţelor primare, în forma lor apocopată.

-d

Către sfârşitul sec. al III-lea a dispărut dentala sonoră în poziţie finală, atunci când era precedată de o vocală lungă; această modificare fonetică a fixat forma

[62] *Vide supra* p. 12.

clasică a ablativului singular (**-ād > -ā, -ōd > -ō, -īd > -ī, -ūd > -ū**); formele pronominale monosilabice au supraviețuit vreme mai îndelungată, şi apar la Plaut în cuvinte cu dentală finală: **mēd, tēd**. Pentru raportul dintre conservatorismul grafiei (mai ales în cazul textelor oficiale) şi realitatea lingvistică, este grăitor textul inscripției *Senatus consultum de Bacchanalibus*, aşa cum a ajuns până la noi: toate formele de ablativ singular din text prezintă finala **–d (SENTENTIAD, PREIVATOD, MAGISTRATVD)**, în schimb încheierea adăugată de meşterul care a executat lucrarea indică un ablativ evoluat fonetic: **IN AGRO TEVRANO**.

grupuri consonantice finale

Grupul consonantic final **-ns** s-a simplificat prin dispariția nazalei, cu lungirea compensatorie a vocalei precedente.

Unele consoane au dispărut în finală fără urme asupra asupra fonemelor învecinate: **cor < *cord** (gen. **cordis**), **lac < *lact** (gen. **lactis**).

Consoanele finale lungi s-au scurtat: **es < ess, mīles < mīless < *mīlets** (la Plaut scandarea indică încă **ess, mīless**).

Observații asupra fenomenelor de fonetică sintactică

Transformările fonetice dezvăluite de evoluția formelor pe care le atestă cuvintele limbii latine, luate independent, se întregesc prin modificările fonetice produse la întâlnirile dintre cuvinte. Aceste modificări, percepute de vorbitori, nu sunt consemnate în grafia normată a latinei. Unele indicii pot fi oferite de poezie, altele, mai numeroase, de grafiile sincere ale persoanelor necultivate.

Greaca attică acceptă diverse situații de modificare fonetică la granița dintre cuvinte, dintre care cele mai limpezi sunt formele negației obiective (**οὐ, οὐκ,**

οὐχ, în funcție de fonemul următor), ale prepoziției **ἐκ/ἐξ**, **-ν** mobil. Cu mult mai bogate sunt mărturiile limbii sanscrite asupra fenomenelor de fonetică sintactică, denumite curent în gramaticile limbilor indo-europene chiar prin termenul sanscrit: **sandhi**.

În latină există doar exemple izolate, din afara limbii normate: **IM BALNEVM, CVN SVIS.**

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ[63]

A. Dicţionare

Oxford Latin Dictionary, P. G. W. Glare (ed.), Clarendon, 1996 (1997).

A. ERNOUT, A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck, 1959.

H. G. LIDDELL, R. SCOTT, *Greek-English Lexicon*. Oxford, Clarendon, 1968 (1990).

P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris, Klincksieck, 1968-1980.

B. Gramatici şi studii

G. CREŢIA, *Morfologia istorică a verbului latin*, Bucureşti, Editura Universităţii, 1999.

G. CREŢIA, *DIGNVS et ses dérivés. Étude de lexicologie diachronique latine*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2003.

E. DOBROIU, *Curs de istoria limbii latine*, Bucureşti, Editura Universităţii, 1994.

A. GRAUR, *I et V en latin*, Paris, Champion, 1929.

A. GRAUR, *Les consonnes géminées en latin*, Paris, Champion, 1929.

I. FISCHER, *Latina dunăreană*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985.

I. FISCHER, *Morfologia istorică a limbii latine: Substantivul*, Bucureşti, 1985.

H. H. HOCK, B. D. JOSEPH, *Language History, Language Change, and Language Relationship*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 1996.

A.-C. JURET, *Manuel de phonétique latine*, Paris, Hachette, 1921.

M. LEJEUNE, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris, Klincksieck, 1987.

M. LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München, Beck. 1977.

L. LUPAŞ, *Phonologie du grec attique*, Paris, Mouton, 1972.

J. P. MALLORY, D. Q. ADAMS, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

[63] Sunt înregistrate în bibliografia de faţă volumele consultate în mod direct, în ediţiile pe care le-am avut la dispoziţie.

A. MANIET, *La phonétique historique du latin dans le cadre des langues indo-européennes*, Paris, Klincksieck, 1975.

M. MAYRHOFER, *Segmentale Phonologie des Indogermanischen (Indogermanische Grammatik, Band I, 2. Halbband)*, Heidelberg, Winter, 1986.

G. MEISER, *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998.

AL. ROSETTI, A. LĂZĂROIU, *Introducere în fonetică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982.

M. NIEDERMANN, *Précis de phonétique historique du latin*, Paris, Klincksieck, 1953.

L. R. PALMER, *The Latin Language*, London, Faber, 1954 (1964).

L. R. PALMER, *The Greek Language*, New Jersey, Humanities Press, 1980.

S. REINHEIMER RÎPEANU, *Lingvistica romanică*, Bucureşti, ALL, 2001.

M. SALA (coord.), *Enciclopedia limbii române*, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 2001.

E. SCHWYZER, *Griechische Grammatik (Bd. I: Allgemeiner Teil, Lautlehre, Wortbildung, Flexion)*, München, Beck, 1953 (1990).

G. SERBAT, *Les structures du latin. Le système de la langue classique; son évolution jusqu'aux langues romanes*, Paris, Picard, 1975.

A. L. SIHLER, *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, New York; Oxford, Oxford Univ. Press, 1995.

D. SLUŞANSCHI, *Sintaxa limbii latine*. 2 vol., Bucureşti, Editura Universităţii, 1994 (1984).

J. STUART-SMITH, *Phonetics and Philology. Sound Change in Italic*, Oxford, Oxford University Press, 2004.

O. SZEMERÉNYI, *Introduzione alla linguistica indeuropea* (*Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt, 1970), Milano, Unicopli, 1985 (1990).

N. S. TROUBETZKOY, *Principes de phonologie*, Paris, Klincksieck, 1970.

V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, Klincksieck, 1981 (ed. III).

B. VINE , *Studies in Archaic Latin Inscriptions*, Innsbruck, 1993.

L. WALD, *Fonetică indo-europeană*, Bucureşti, 1979.

L. WALD, D. SLUŞANSCHI, *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1987.

INDICE DE TERMENI LINGVISTICI

A

ablaut (*vide* alternanță vocalică, apofonie, gradație vocalică) · 40
accent · 42
accent de intensitate (dinamic) · 31, 34, 43, 111, 112
accent fix · 35
accent limitat · 44, 46, 112
accent mobil (liber) · 35, 43, 46, 111
accent muzical · 31, 34, 111
accent recesiv · 35, 45, 47
afereză [dispariția unei vocale la inițială absolută] · 122
alternanță vocalică · 40
analogie · 12, 13, 14, 17, 40, 41, 64, 65, 75, 80, 85, 87, 106, 117, 120, 121, 122, 127, 128, 132
anaptixă [apariția unei vocale într-un grup consonantic] · 124, 134
***antisigma* [literă] · 28**
***apex* [semn, atestat epigrafic, care marca o vocală lungă]· 27, 100**
apocopa [dispariția unei vocale în finală absolută] · 122, 124, 142
apofonie · 40
asimilare [accident fonetic prin care foneme alăturate sunt articulate asemănător] · 134
asimilare parțială · 134
asimilare progresivă · 134
asimilare regresivă · 134
asimilare totală · 134
aspirată (consoană) · 15, 27, 53, 54, 55, 57, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 110, 138

C

cantitate vocalică · 100
centru silabic [componenta vocalică a silabei] · 31, 37, 47, 55, 81, 128
consoane duble · 139
consoane finale · 141
consoane geminate · 139
contragere [contopirea unor vocale alăturate într-o singură vocală] · 125
***correptiō iambica* (*vide* scurtare iambică) · 131**

D

dentală (consoană) · 12, 54, 61, 65, 70, 76, 84, 105, 136, 139, 142, 143
dentală aspirată (oclusiva) · 64
dentală sonoră (oclusiva)· 63
dentală surdă (oclusiva) · 58
desinențe verbale primare · 142
desinențe verbale secundare · 142
diftong 14, 15, 17, 37, 38, 93, 94, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 117, 121, 126, 130, 140
diftong lung · 109
diftong scurt · 109
***digamma* · 27, 89**
digamma inuersum[literă] · 28
direcția scrierii · 29
disilabic · 48, 81, 131
disimilare [accident fonetic prin care foneme asemănătoare din silabe succesive sunt articulate diferit] · 138

E

epenteza [apariția unei consoane într-un grup consonantic] · 138
epigrafie · 19

F

fonetică · 9
fonetică descriptivă · 9
fonetică generală · 9
fonetică istorică · 9
fonetică sintactică · 143
fricativă (consoană) · 52, 53, 57, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 76, 87, 128

G

***geminatio uocalium* [notarea vocalelor lungi prin dubarea literei] · 27, 100**
gradație vocalică · 40

H

hipercorectitudine [greșeală provocată de aplicarea mecanică a unei analogii] · 15, 30

I

***i longa* [notarea vocalei lungi ī prin litera I supradimensionată] · ,27, 100, 129**
ictus [intensificare a pronunțării prin care se marchează silaba reliefată a unei unități metrice] · 43, 47
isoglosa *centum/satəm* · 54, 59

L

***l* palatal (*exilis*) · 83, 124**
***l* sabin · 63**

_l_ velar (_pinquis_) 83, 113, 125
labială (consoană) · 53, 54, 59, 61, 65, 84, 87, 105, 115
labială aspirată (oclusivă) · 64
labială sonoră (oclusivă)· 61
labială surdă (oclusivă) · 57
labiovelară (oclusivă) 37, 54, 58, 59, 60, 74, 75
labiovelară aspirată (oclusivă) · 66
labiovelară sonoră (oclusivă) · 64
labiovelară surdă (oclusivă)· 60
laringală · 39, 55, 82, 92, 93, 95, 103
latina arhaică · 21
latina clasică · 21
latina colocvială · 21
latina postclasică · 21
latina târzie · 21
legea lui Exon · 123
legea lui Grassmann · 72, 138
legea lui Lachmann · 129
legea lui Osthoff · 129, 130
legea lui Sievers · 86
legea lui Vendryes · 44
legea lui Wheeler · 44
legi fonetice · 12
lichidă (sonantă) · 38, 55, 63, 77, 81, 82, 83, 86, 91, 93, 103, 123, 124, 137
lichida apicală consonantică · 82
lichida apicală silabică · 89
lichida laterală consonantică · 83
lichida laterală silabică · 90
lingvistica indo-europeană · 10
lingvistica romanică · 10
lungire compensatorie [lungirea unei vocale, ca urmare a dispariției unei consoane] · 79, 128

M

metateză [intervertire a unor foneme sau a unor trăsături de articulare] · 139
monoftongare · 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 117, 134
monosilabic · 16, 31, 39, 121, 130, 143
monovocalism · 39, 95
moră [unitate de durată, echivalentă cu o vocală scurtă] · 109
muta cum liquida 38, 49
mutație consonantică · 55, 57, 66, 110

N

nazală (sonantă) · 28, 55, 73, 74, 81, 82, 85, 86, 90, 92, 93, 96, 97, 103, 113, 118, 128, 129, 133, 137, 141, 142, 143
nazala dentală consonantică · 84
nazala dentală silabică · 90
nazala labială consonantică · 84
nazala labială silabică · 90

O

oclusivă (consoană) · 27, 38, 52, 53, 54, 55, 57, 61, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 82, 84, 87, 110, 129, 134, 135, 136, 139

P

palatală · 54, 59, 60
palatalizare · 89
proteza vocalică · 125

R

ramură lingvistică · 50
recompunere analogică · 17
reversie attică · 100
rotacism · 79

S

***s* mobil · 77**
samprasarana · 91
***sandhi* [fonetică sintactică] · 144**
schimbări condiționate · 12, 110, 121
schimbări necondiționate · 12, 110
scrierea fonetică · 23
scrierea pictografică · 23
scrierea silabică · 23
scurtare iambică · 131, 132
semivocală (sonantă) · 55, 81, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 96, 103
semivocala anterioară consonantică · 85
semivocala posterioară consonantică · 85
semivocalele consonantice · 86
semivocalele silabice · 96
siflantă · 14, 53, 76, 77, 78, 79, 80, 126, 128, 136, 137, 142
silabă · 37, 127
silabă deschisă · 38, 47, 49, 113, 118, 128
silabă închisă · 38, 47, 49, 113, 118, 128
silabică (sonantă) · 82, 86, 89, 91, 92, 93, 96
simplificarea geminatelor · 140
sincopă · 122, 123
sonantă · 52, 55, 62, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 96, 103, 108, 109, 126, 129
sonantele consonantice · 85
sonantele silabice lungi · 93
sonus medius · 116
spiritus asper · 72, 78, 88
subrusticum · 142

T

teoria glotalică · 62
teoria laringală · 95
teoria rădăcinii · 39
timbre vocalice · 94
tradiția manuscrisă · 18
transparență [menținerea sau punerea în evidență a elementelor componente] · 35, 117, 121, 128, 133
triunghiul vocalic · 95

U

uocalis ante uocalem · 130

V

velară (consoană) · 54, 55, 59, 60, 61, 70, 74, 84, 85, 96, 113, 139
velara aspirată (oclusiva) · 65
velara sonoră (oclusiva) · 63
velara surdă (oclusiva) · 59